

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXIV.

**HUNGARIA
SZEGED
1984**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXIV.

**HUNGARIA
SZEGED
1984**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. SERFÖZŐ LAJOS, DR. SZÁNTÓ IMRE

Szerkesztette

DR. SZÁNTÓ IMRE

Redegit

IMRE SZÁNTÓ DR.

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

SZEGED AZ 1848—1849-ES SZABADSÁGHARC ALKONYÁN

A kül- és belpolitikai nehézségek érlelődése folytán a szabadságharc drámájának utolsó felvonása következett. A bécsi udvari körök a császári csapatok áprilisi veresége után — bármennyire is kínos lehetett számukra — I. Miklós orosz cártól kértek katonai segílyt. A cár pedig habozás nélkül készen állt a kérés teljesítésére. Ferenc József Varsóban május 21-én — a budai vár magyar kézre kerülése napján — már az orosz beavatkozás módozatait is rögzíthette. Az együttvéve 204 ezer főnyi orosz intervenciós sereg Ivan Fjodorovics Paszkevic herceg tábornagy vezérletével június közepén már át is kelt a magyar határon. A cári intervenciós hadsereg július első hetének végére Hatvanig szorította vissza a Dembiński vezette felső-magyarországi hadsereget, mely július 13-án Cegléd—Szolnok körzetében egyesült a Perczel Mór vezetésével itt alakuló tartalék hadtesttel.¹

A forradalmakat 1849 nyarára mindenütt leverték. „Róma és Velence eleste után Magyarország volt a szabadság utolsó bástyája a kontinensen...”² A magyar forradalommal szemben álló kormányok véleményét Palmerston, az angol külügyminiszter az orosz követnek így foglalta össze: „Végezzenek a lehető leggyorsabban!” Az olaszországi háború győzelmes befejezésével a császári haderő is erősödött, amely Julius Freiherr von Haynau tábornagy főparancsnoksága alatt mintegy 83 ezer emberrel szintén támadásba lendült. Június 28-án Győrnél megverte Görgeyt, mire ő azt jelentette a kormánynak, hogy a fővárost nem fogja tudni megvédeni.³

A 173 ezer főnyi magyar erővel ekkoriban 370 ezer ember állt szemben. Mind a császári, mind az orosz hadak is, teljesen felfegyverezve és minden szükséges eszközökkel ellátva, messze felülmúlták a magyar hadsereg felkészültségét. A magyar honvédseregnek a továbbiakban minden külső segítség nélkül egyedül kellett birkóznia Európa két legnagyobb, együttvéve több mint kétszeres erőfölényben levő hadseregével. A vereségek bekövetkeztéhez nem csekély mértékben járult hozzá a belpolitikai válság is.⁴

¹HORVÁTH MIHÁLY: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1849-ig. III. Genfben, 1865. 3—15., 15—43., 44—77.

²PULSZKY FERENC: Életem és korom. I. Magyar Századok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 508.

³HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 139—140.; HEGYESI MÁRTON: Az 1848-iki harmadik honvédszászlóalj története. Budapest, 1898. 284.

⁴HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 166.; WALDAPFEL ESZTER: A független magyar külpolitika 1848—1849. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 289. s. köv. o.; SPIRA GYÖRGY: Polgári forradalom (1848—1849). In: Magyarország története 6/1. 1848—1890. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 31., 390—393.

Budavár visszafoglalása után a Debrecenben ülésező kormány és az országgyűlés visszaköltözött Pest—Budára. A cári sereg betörése azonban elmélyítette a válságot, s megindította kifejlését. „Június utolsó napjaiban — írja Vukovics Sebő emlékirataiban — helyzetünk ingadozásnak indult, mely végszülyedésünkkel végződött”.⁵

A cári intervenció felkészületlenül érte a magyar forradalom vezetőit nemcsak katonai tekintetben, hanem a nemzetiségi kérdés rendezetlensége terén is. Eredménytelenek maradtak azok az erőfeszítések, amelyeket a szembenálló felek leghaladóbb politikusai kifejtettek. 1849 tavasza a magyar—délsláv viszonyban sem hozott gyökeres fordulatot. A kiegyezés egyedül szóba jöhető alapjának ugyanis szerb részről a Vajdaság követelményét állították, amelyet azonban a magyar kormány mereven elutasított.⁶

A cári intervencióból származható veszélyek elhárítására, a harci szellem felszítására Szemere Bertalan belügyminiszter azt találta ki, hogy a népfelkelést „keresztes háború”-vá nyilvánítsák. A kormány június 27-én kelt terjedelmes kiáltványában elrendelte „a hazát végveszéllyel fenyegető muszka beütés ellen” a keresztes háború megindítását. „Énekeljen a nép szent, buzdító énekeket. Tartassanak hazafiúi beszédek, melyben a buta ellenség lerajzoltatván, a szabadság lángecsettel festessék”.⁷ „S adja tudtára ön szóval is a népnek — utasította a belügyminiszter Szeged város bíráját —, hogy a veszély, mely bennünket fenyeget, nagy és rettentő ugyan, amennyiben örök szolgaságot hozna ránk, de a nép lelkes elszántsága s egyetértése és ropant haderőnk vitézsége által okvetlenül elhárítható”.⁸

A kormány elrendelte az általános keresztes háború megkezdését, amit a templomokban a lelkészek, a községek piacain az előjárók kötelesek kihirdetni. A népet imádkozásra és bőjtre szólították fel. Szegeden a plébániák lelkészei 8000 példányban „Istentisztelet a hazáért” című nyomtatványt bocsátottak ki, melyek az egyes városrészek templomaiban tartandó istentiszteletek s körmenetek sorrendjét tartalmazták, megtoldva egy „könyörgés”-sel, melyet a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a „Közlöny”-ben, a forradalom és szabadságharc hivatalos lapjában bocsátott ki. E keresztes búcsújárásokon a nép ezres tömegekben vett részt, mely alkalommal a lelkészek keresztes hadjáratot hirdettek „a rettegett hírv muszkák ellen”.⁹

A népgyűlés megtartása ügyében Osztrovszky József kormánybiztos elnöklete mellett június 30-án ülést tartott a szegedi városi védbizottmány. A július 4-re meg-

⁵ Id. TÓTH GYULA (szerk.): Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848—49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. I. Magyar Századok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 21.

⁶ KOVÁCS ENDRE: Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848—49-ben. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 134. ; Uő: Szemben a történelemmel. Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977. 328—330.

⁷ GELICH RIKHÁRD: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. III. Budapest, 1889. 386—389., 598—604. ; PAP DÉNES: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848—1849. II. Pest, 1869. 479—480., 480—486. ; ANDICS ERZSÉBET: 1848—1849. Tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 200—201.

⁸ Csongrád megyei Levéltár (a továbbiakban CsmL), Szeged Város Bizottmányi Közgyűlésének iratai (a továbbiakban Biz. közgy. ir.) 198/1849. sz. A belügyminiszter Szeged város bírájának. Budapest, 1849. jún. 28. ; PAP DÉNES: i. m. II. Pest, 1869. 452—458., 491—495.

⁹ REIZNER JÁNOS: A régi Szeged I. Szeged, 1884. 247., Okmánytár 26. sz.; Somogyi-könyvtár (Szeged) (a továbbiakban Sk) Grün-nyomda anyaga, 517. sz. Alkalmi beszéd, melyet a Szeged Sz.-Rókusi egyházban a muszka beavatkozásból származható veszély elhárítása végett rendelt 1-ső egyházi szent-mise alkalmával 1849-ik évi május 31-kén mondott Korompay (Krum) Antal, Csanád egyházmegyei áldozár. Szegeden, nyomtatott Grün János betűivel 1849.

hirdetett népgyűlés alkalmával a városháza előtti Szabadság (ma Széchenyi) téren a polgármester maga olvasta fel a kormány felhívását, s azt több ezer példányban tüstént kiosztotta. „Legyen a nép kitűró, önfeláldozó, bátor — buzdította a polgármester az egybegyűlteket —, fegyverezze fel magát, mivel csak lehet, fejszével, csákánnyal, kapával, legyen erélyes és nincs hatalom, mely a már is annyi veszéllyel szemben szálló magyar fajt kiúrthassa”.

Ezután a polgármester a szószerkekre lépett, és a keresztes háború meghirdetésére szolgáló vörös kereszt jelvényekből egyet mellére, egyet pedig a városháza falára kitűzött. A példa nyomán az egybegyűlt tömeg szintén feltűzte ruhájára a vörös kereszt-kéket.¹⁰

Július 8-án az alsóvárosi templom előtt tartottak népgyűlést. Az istentisztelet után Osztróvszky József kormánybiztos nyitotta meg az ülést, majd Sárosy Gyula, az „Arany trombita” hírneves szerzőjének felolvasása következett. Ezután ezer darab egyházilag megszentelt és megáldott vörös keresztet osztottak szét a tömeg között.¹¹

A népfelkelés, a „keresztes háború” Szegeden sem hozta meg azt az eredményt, amelyet a kormány felhívásában kilátásba helyezett és elvárt. Imádkozás és böjt, katonailag képzett személyek helyett papokra bízott népi megmozdulás eleve nem sok sikerrel kecsegtetett. A meghirdetett keresztes háború csak arra volt jó, hogy megtörje az ellenállás hanyatló szellemét. Annak okát, hogy a népfelkelés ezúttal is meglehetősen szűk körű maradt, most sem a szervezésben, hanem a parasztkérdés rendezetlenségében kell keresnünk.¹²

A katonai helyzet rohamos romlása

A tavaszi hadjárat sikerei után 1849 június közepén az orosz cári intervenció csapatok betörték Magyarországra. Nem sokkal később az új parancsnok, Julius Haynau báró vezetése alatt álló osztrák főserég is támadásba lendült. Ugyanakkor a déli hadszíntéren, a Bácskában és Bánátban, a szerb felkelők, kisebb osztrák csapatok és a déli hadsereg közti mozgó háború folyt. A honvédsereg főerőinek összpontosítására kijelölt Tisza—Maros szöge, a Temesköz május közepe óta szilárdan a honvédcsapatok kezén volt. Kivételt csupán Arad és Temesvár erődje képezett, melyek osztrák védőerege immár nyolc hónapja állta az ostromzárat.

A délvidéki császári csapatok és a szerb felkelők komoly erősítést kaptak a Pestről délnek visszavonuló Jellačić vezette hadtesttől. Jellačić Eszéken keresztül csatlakozott hozzájuk, és június elején támadó hadműveletbe kezdett. A titeli fennsíkrol előnyomulva elérte a Ferenc-csatornát, majd június 7-én Kátnál, és 25-én Óbecsénél megverte a IV. magyar hadtest alakulatait. Ezután a Ferenc-csatorna mögé húzódott, és tétlenül várta egyelőre Haynau közeledését. Jellačić támadása egyrészt Szegedet veszélyeztette, másrészt segítséget jelentett Temesvár és Arad császári őrségének.¹³

Mióta Jellačić a Bácskában a Ferenc-csatornáig nyomult előre, Szeged egy napig sem volt biztosítva támadása ellen.¹⁴ Korda János szegedi nemzetőr dandárparancs-

¹⁰ CsmL Biz. Közgy. jkv. 1849. júl. 2., 198. sz. ; REIZNER JÁNOS: Szeged története. II. Szeged-1899. 160—161.

¹¹ Szegedi Hírlap, 1849. 20. és 21. sz. ; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 237—238.; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 161.

¹² SPIRA GYÖRGY: i. m. In: Magyarország története. 6/1. Budapest, 1979. 398.

¹³ MÁRKUS LÁSZLÓ: Guyon Richárd. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1955. 106—107.

¹⁴ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 321.; GELICH RIKHÁRD: i. m. III. Budapest, 1889. 566—567., 705.

nok június 17-én kérvényt nyújtott be a kormányzói hivatalba a szegedi lovas nemzetőröknek tábori szolgálata alóli felmentése, s aratási munkára történő haza bocsátatása iránt. De miután Jellačić serege éppen akkor készült a titeli fennsíkról kiindulva azon a vidéken, s talán éppen Szeged felé előrenyomulni, ezért a kormányzói hivatal katonai osztálya felhívta a belügyminisztériumot, hogy a szegedi lovas nemzetőröket csak abban az esetben bocsássa el a táborból, ha más — ugyanolyan létszámú — szegedi lovas nemzetőr váltja fel őket.¹⁵ De Jellačić — mint láttuk — elszalasztotta a könnyű lehetőséget, és nem folytatta támadását Szeged felé.

Haynau közvetlenül Pestet fenyegető nagy offenzívájának megindulása után az új hadműveleti tervet az egyesített hadi- és minisztertanács Kossuth Lajos vezetésével június 29-én határozta meg. A magyar hadvezetőség terve az volt, hogy a magyar seregek délen a Tisza—Maros szögletében egyesüljenek, és kíséreljék meg az ország felszabadítását. A Tisza—Maros vonalán, a Szeged—Arad—Temesvár háromszögben a magyar seregek Szegedről kiindulva megsemmisíthetik Jellačić előrenyomuló hadtestét.¹⁶

Az egész országban úgyszólván Szeged volt az egyedüli pont, ahonnan a siker reményével védekezhettünk volna az orosz—osztrák hadak ellen, ha a magyar seregösszevonás kellő időben megtörténik. Ezért itt akarták összevonni Görgey főseregét, a Vetter vezette délvidéki hadsereget, a június végén Aradot elfoglaló csapatokat, Wysocki hadtestét és a Perczel szervezte tartalékot. A Perczel parancsnoksága alatt szerveződő közép-tiszai hadseregnek kellett volna levonulni Szegedhez, hogy Jellačićot megverje. Ez azonban ahhoz a feltételhez kötődött, hogy György seregével Komáromból kiindulva Cegléd—Szolnok körzetében, vagy attól délre Szegedet fedezze észak felől a császári vagy cári, esetleg mindkét fősereg támadásával szemben. Görgey azonban a másfél hónappal előbb elmulasztott nyugati áttörést akarta megkísérelni, s amellet kardoskodott, hogy a magyar seregek a főcsapást az osztrákokra irányítsák.¹⁷

Ha a magyar hadvezetőség terve sikerül, Szegeden egy 70—80 ezer fős sereg gyűlt volna össze, mely a siker halvány reményével vehette volna fel a küzdelmet a megosztott ellenséggel. Ez a haditerv azon a feltevésen nyugodott, hogy Paszkevic herceg orosz tábornagy cári intervenció serege és Haynau hadserege nem egyesül. Az ellenség azonban közelebb volt, mint a különböző magyar hadtestek, és előbb érkezett a szegedi erődítések elé, mint a magyar erők nagy része.¹⁸

Kossuth június 29-én közölte Görgeyvel a minisztertanács határozatát: a kormány Szegedre teszi át a székhelyét, az összes erőket is oda vonják össze. Görgey tehát a komáromi őrség hátrahagyásával induljon meg seregével a kitűzött rendeltetési helyre. „Én tehát a ministerium hozzájárultával elhatározom — közölte Kossuth Görgeyvel —, hogy a kormány Szegedre fogja székhelyét áttenni, de azon határozott rendelettel, hogy Hadügyminiszter Úr is a maga hadseregével Szegedre vonuljon.”¹⁹

¹⁵ Kossuth Lajos összes munkái (a továbbiakban KLÖM). XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai 1849 április 15—augusztus 15. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 561. A belügyminisztériumnak a szegedi lovas nemzetőröknek a déli seregnél való visszatartásáról.

¹⁶ GÖRGEY ARTHUR: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. II. Franklin-Társulat. Budapest, 1911. 280. ; TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 21. VUKOVICS SEBŐ Emlékiratai. ; STEIER LAJOS: Haynau és Paskievics. II. Genius kiadás, Budapest, é. n. 57.

¹⁷ SZILÁGYI SÁNDOR: A magyar forradalom napjai július elsője után. Pest, 1849. 4. ; GRACZA GYÖRGY: az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. V. Budapest, 1898. 577. ; PAP DÉNES: i. m. II. Budapest, 1869. 530. Kossuth Bemhez. 1849. július végén.

¹⁸ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 360—361. ; STEIER LAJOS: i. m. I. Budapest, é. n. 95—96. ; BERKÓ ISTVÁN: Az 1848/49. szabadságharc olasz légiója. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban HK) 1926. 443., 480. ; VÁRADY GÉZA: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. Magyar História. Gondolat, Budapest, 1976. 252.

¹⁹ KLÖM XV. Budapest, 1955. 620—621.

A kormány elhatározásában a Szeged körül épülő sáncrendszer is számításba jött. A földsáncok és erődítmények „tökéletlen”, félkész állapotuk ellenére ugyanis előnyt, fedezetet jelenthettek a nyílt terepen, fedezetlen síkon közeledő ellenséggel szemben.

A szerbek által veszélyeztetett Szeged körül már huzamosabb idő óta folytak az erődítési munkálatok. 1848 telén, midőn a Bánságban működő magyar seregeket is a Közép-Tiszához rendelték, a szerbek pedig ennek következtében a Marosig nyomultak, és Szegedet is háborgatták, a város megrohanása ellen a Tisza bal partján, a Marostól az ún. Boszorkányszigetig sáncokat emeltek. A szilléri híd, Őthalom, Dorozsma és a Matyhíd irányában félkörben mintegy három mérföldnyi hosszúságban a sáncerdők egész láncolata húzódott.²⁰

E sáncok terveit Török Ignác mérnök tábornok készítette, a munkálatokat pedig Gál ezredes, majd Forget erődítési igazgató vezette. Naponként ezernyi ember — katonák és civil — dolgozott a sáncokon.²¹ Június vége óta, majd midőn a kormány és az országgyűlés Szegedre költözött, a várost a Tisza jobb partján is sáncokkal vették körül.²²

Még azt is tervbe vették — legalább is a közgyűlés tárgyalta azt a kérdést —, hogy nem volna-e lehetséges a Tisza vizét a Baktón keresztül a Matyérrel összeereszteni. Ily módon Szeged, illetőleg az erődök láncolata valóságos szigetet képezett volna, s a kiterjedt víztömeg egymagában is hozzáférhetetlenné tette volna a várost.²³

Ezt a tervet azonban a kedvezőtlennek váló viszonyok és az idő rövidsége miatt nem sikerült megvalósítani. A sáncok még korántsem voltak befejezve, mikor július végén Haynau seregével Szegedhez közeledett; sőt nagyrészt még igen „tökéletlen állapotban” voltak.²⁴

Szeged biztosítása érdekében nemcsak magát a várost kellett az ellenségtől megoltalmazni, de a Bácskát is meg kellett tisztítani a császáriaktól. Ezt a hadműveletet Guyon Richárd a Perczel-féle IV. hadtest sok csatában megedzett hős katonái élén hajtotta végre.²⁵ Július 13-án megszalasztotta a Hegyesnél támadó Dietrich altábornagyot, Szeghegyesnél pedig Puffer dandárát. Másnap Feketehegyenél a Szegedet dél felől fenyegető Jellačićot verte meg. A vereség hatására Jellačić hadteste Titelig vonult vissza, majd innen a Szerémségbe menekült. A hegyesi—feketehegyi győzelem a magyar fegyverek utolsó diadala volt.²⁶

A hegyes—feketehegyi ütközet után Földvár, Szenttamás, szóval — a titeli fennsík kivételével — az egész Bácska felszabadult, dél felől tehát Szegedet nem fenyeget-

²⁰ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 89.; RÜSTOW, WILHELM FRIEDRICH: Az 1848—49-iki magyar hadjárat története. I. Fordította Vértesi Arnold és Áldor Imre. Pest, 1866. 299.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 412—414.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 244—245.; GELICH RIKHÁRD: i. m. III. Budapest, 1889. 812—813.; BREIT JÓZSEF: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. III. Budapest, 1898. 231.

²¹ REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 244—245.; MÉSZÁROS LÁZÁR: Emlékiratai. II. Pest, 1867. 336—337.

²² HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 412.

²³ REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 245.; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 165—166.

²⁴ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 413—414.; RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 300.

²⁵ DUDÁS ÖDÖN: A hegyesi csata és emlékköve. Bácska, 1884., 81. sz.; THIM JÓZSEF: A hegyes—feketehegyi csata és nevének jogosultsága. Bácska, 1885., 15. sz.; MÁRKUS LÁSZLÓ: i. m. Budapest, 1955. 107. s. köv. o.; DEÁK ISTVÁN: Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtest-napló tükrében (1849. június 26—július 30.) Századok (a továbbiakban Sz) 115. évf. (1981) 3. sz. 572—573.

²⁶ GELICH RIKHÁRD: i. m. III. Budapest, 1889. 709—713.; BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 130—137.; OLCHVÁRY ÖDÖN: A magyar függetlenségi harc 1848—49-ben a Délvidéken. Budapest, 1902. 213—224.

te a támadás veszélye.²⁷ Június 27-én — hat hónapi ostrom után — Arad várának császári helyőrsége is megadta magát, csak Temesvár dacolt még szilárdan Vécsey Károly tábornok ostromló seregével.²⁸ De az események a bácskai hadműveletek idején a többi hadszíntéren gyorsan követték egymást. Most már világosan látszott, hogy Görgey nyíltan szakított a kormánnyal, és szabotálja a Szeged környékén összpontosított erőkkel való egyesülést.²⁹

A forradalom katonai és politikai helyzete egyre súlyosabbá vált. Az osztrákok július 11-én vonultak be Budára, majd Haynau július 24-én három hadoszlopban a Duna—Tisza közén nyomult tovább a Délvidék felé. Seregének jobbszárnya Kun-szentmiklóson, Kiskunhalason át Szabadka irányában tört előre, a középhad Kecskeméten és Kiskunfélegyházán keresztül Szegednek tartott, a balszárny pedig Szolnok érintésével a Tisza vonalán vonult délre. A Duna—Tisza közén át Szeged felé vivő utakat ekkor csupán a IX. hadtest egy része, valamint a közelmúltban Cegléd környékén újoncokból szervezett, s Perczel Mór parancsnoksága alatt álló — nagyrészt még felfegyverzetlen — X. hadtest próbálta elrekeszteni.³⁰

Perczel Mór tábornok egy ideig igyekezett zavarni az oroszok hadmozdulatait, hogy ezzel megkönnyítse a magyar dunai hadsereg számára a Felvidéken való visszavonulást. De a turai ütközet után a túlerő elől Szeged irányában vonult vissza, hogy Vetter seregével egyesüljön. Mészáros Lázár fővezér viszont azt a parancsot adta, hogy Pest felől Szeged ellen meginduló Haynau támadását késleltesse. A parancs végrehajtását Perczel megtagadta azzal az indoklással, hogy a seregek összpontosítását tartja fontosabbnak. Pedig helyesebben cselekedett volna, ha időlegesen is, de feltartóztatta volna Haynaut. E helyett Perczel a Duna—Tisza közén Nagykőrösön, Kecskeméten, Kiskunfélegyházán át — sarkában az osztrák derékhaddal — július 28-án Szegedre érkezett.³¹

Ezzel Perczel egyenesen megkönnyítette az ellenség dolgát; Haynau előtt szabaddá tette a Szeged felé vezető utat.

A kormány Szegedre költözik

Kossuth még ebben az összeomlást megelőző utolsó korszakban is igyekezett új fordulatot adni a küzdelemnek.³² Amint értesült Görgey június 28-i balkimeneteli győri csatájáról, elrendelte a pesti és a debreceni bankjegy-sajtó Szegedre történő szállítását. Duschek pénzügyminiszter ismét szekerekre rakatta a pénzgyárt, és Szegedre vitette, ahol a várkapolna épületében állították fel.³³ A minisztertanács elhatározta,

²⁷ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 8—9. ; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 324—325., 389.

²⁸ THIM JÓZSEF: Délmagyarország önvédelmi harca 1848/49-ben. I. Zombor, 1887. 338. ; BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 139—140. ; ELEK ISTVÁN: (szerk.): A szabadságharc csatái 1848—1849. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1954. 200.

²⁹ MÁRKUS LÁSZLÓ: i. m. Budapest, 1955. 113.

³⁰ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 24., 34. ; GELICH RIKHÁRD: i. m. III. Budapest, 1889. 763.

³¹ SZEREMLEI SAMU: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéből. II. Pest, 1867. 273—274. ; SPIRA GYÖRGY: A magyar forradalom 1848—49-ben. Gondolat. Budapest, 1959. 568.

³² MÓD ALADÁR: Pártharcok és a kormány politikája 1848—49-ben. Szikra Kiadó, Budapest, 1949. 173.

³³ REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 243. ; Uő: i. m. II. Budapest, 1899. 164.

hogy a forradalom és szabadságharc hivatalos lapja, a Közlöny kiállításához szükséges személyzet, gép és anyag induljon útnak Szeged felé.³⁴

Kossuth az összeomlás napjaiban is nagy figyelmet fordított a fegyver- és hadianyag-utánpótlás biztosítására. Június 29-én — miután értesült arról, hogy az ellenség Tokajnál átkelt a Tiszán —, felszólította Láhner György tábornokot, hogy a nagyváradai fegyvergyárat költöztesse Szegedre. Láhner július 6-án Szegedről írt jelentésében közölte, hogy a rendeletet végrehajtotta, július 2-án és 3-án több mint ezer szekér szállította Váradról Szegedre a fegyvergyár kellékeit és az állami javakat.³⁵ Láhner a debreceni és pesti fegyverjavító és gyártó üzemeket is Szegedre telepítette. Július 9-én már meg is indult a vár kazamatáiban a Debreceni Állami Fegyver- és Kardgyár munkája „75 legények részére alkalmas műhelyekben”. Ugyanitt kapott helyet a pesti fegyvergyár is.³⁶

Június 30-án Kossuth Lumniczer Sándor egészségügyi főigazgatónak adott utasítást: az egészségügyi készleteket és felszereléseket Szegedre szállítsák, nehogy a közelgő ellenséges sereg birtokába jussanak.³⁷

Az ismeretes katonai események következtében Kossuth július 2-án bejelentette, hogy a kormány és a képviselőház Szegedre teszi át székhelyét. Ennek híre Szegeden „kedvezőtlen benyomást idézett elő”.³⁸ Osztróvszky József kormánybiztos hivatalosan is értesítette Szeged város tanácsát a döntésről, és felkérte a megfelelő elszállásolás megszervezésére. Szemere Bertalan belügyminiszter sürgetésére kormány- és városközi bizottságot állítottak fel az elszállásolási ügyek intézésére. A „szállásolási bizottság” élére a város Skultéty Andor kapitányi helyettest állította.³⁹

Július első napjaiban megindult a néparadat Szeged felé. A kormány, a kormányhivatalok személyzetének egy része, az országgyűlés két táblájának számos tagja, katonai alakulatok és a menekülő fővárosi lakosság áradata özönlött a győri vereség hírére Szegedre. Szekerekre rakták az elmozdítható berendezéseket, a gyárak részére új otthonokról kellett gondoskodni. Az országgyűlés részére a városháza helyiségeit bocsátották rendelkezésre; ülésteremként a közgyűlési terem szolgált. A hadügyminisztérium a főtéren fekvő Zsótér-féle házban helyezkedett el, s tevékenységét ismét megkezdte. A miniszterek, a kevés számú főrend és családjuk, valamint kíséretük részére a módosabb városi polgárok lakásait engedték át. Az országgyűlési képviselőket magánházakban szállásolták el. A helyzet most sokkal nyomasztóbb volt Szegeden, mint januárban Debrecenben, mert a harapófógó két szára — az osztrák és a cári hadak — gyors ütemben közeledtek egymáshoz.⁴⁰

A kormány átköltözése most is nagy nehézségekkel járt, elsősorban a hadsereg ellátása terén. Minthogy a Szegedre való átköltözés miatt a bankjegy-nyomás két hétig szünetelt, a kormánynak nem volt pénze sem a hadsereg ellátására, sem pedig az állami alkalmazottak fizetésére.⁴¹ A nehézségeket még fokozta, hogy a Kossuth-bankók

³⁴ V. WINDISCH ÉVA: Közlöny (1848—1849). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 79.

³⁵ KLÖM XV. Budapest, 1955. 624. ; FARKAS LAJOS—RADÓ GÉZA: Kossuth és a szabadságharc hadiipara. Sz. 1952. 3—4. sz. 727.

³⁶ FARKAS LAJOS—RADÓ GÉZA: i. m. Sz. 1952. 3—4. sz. 728.

³⁷ KLÖM XV. Budapest, 1955. 630. ; FÁBIÁNNÉ KISS ERZSÉBET: A magyar egészségügyi szakszervezet szervezete és problémái 1848—1849-ben. Sz. 110. évf. (1976) 2. sz. 323.

³⁸ DEÁK ISTVÁN: i. m. Sz. 115. évf. (1981) 3. sz. 566. ; MÁRKUS ISTVÁN: i. m. Budapest, 1955. 107—108.

³⁹ Somogyi könyvtári Műhely (a továbbiakban SkM) 1980/4. 111—112.

⁴⁰ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 255., 319.

⁴¹ CsmL Biz. közgy. ir. 213/1849. sz. Pálffy István földbíró, Bokor József gyámnok és Pillich István adószedő a közgyűléshez. 1849. júl. 27.; DEÁK IMRE: Az 1848-as szabadságharc története leve-

kelendősege a kedvezőtlen hadi helyzet miatt amúgy is rohamosan csökkent, „...e pénzjegyek mindinkább vesztek becsületüket”.⁴² A pénz értékcsökkenése következtében „az élelmezési drágaság majdnem hihetetlen fokra hágott”.⁴³

Kossuth Lajos kormányzó-elnök és neje július 11-én délben érkeztek kíséretükkel Szegedre. „Ez a város, ez a vidék — írja a Közlöny —, mely szabadságunk szent harcában már olly sokat áldozott...”⁴⁴ A bevonulás útján, a budai országúton — ma Kossuth Lajos sugárút — az utcákon és a Szabadság téren Szeged apraja-nagyja lelkes üdvözlettel fogadta az érkezőket, de az emberek arcáról mintha eltűnt volna a régi bizakodás. A kormányzó az üdvözlést a nagy piac egyik szögletének háza, Kárász Benő főispán díszes palotájának első emeleti erkélyéről fogadta. Érkezése napjának estéjén a város hölgyei fényes fáklásmenetet rendeztek a tiszteletére. A város polgárai nevében a tanács kijelölt szónoka, Dáni Ferenc lelkes szavakkal üdvözölte. Kossuth a ház erkélyéről válaszolt nagy hatású — utolsó nyilvánosan elmondott — beszédében, s az üdvözlő beszédet a nagyszámú jelenlevő áhitatos hallgatása mellett köszönte meg.⁴⁵

Ezután mindjárt azt ígérte, hogy „Szeged leszen amaz archimédesi pont, honnét a szabadság az egész világra fog kiterjedni”.⁴⁶ Az üdvözlő beszédre a következőket mondotta: „Mint megjósolám Debrecenben, hogy onnan Magyarország szabadsága fog kivátni, hiszem, hogy Európa szabadsága Szegedről sugárzik ki. A gondviselés újjaira ismerek azon nagy veszedelemben, melyet az istentelen dinasztia a muszkák behívása által nyakunkra hozott. Igenis elválasztotta a magyart az isteni gondviselés, hogy legyen alapja a világszabadságnak, megváltója Európa népeinek. Magyarország vagy azon koporsó lesz, melyben a népek szabadsága hosszú századokra eltemetettik, vagy azon terített asztal, hová az örvendező szabad népek jönnek élvezni a boldogságot”.

Azután Görgeyre célozva említette, hogy „...ha találtaték valaki, ki a hazát nagyra vagdásának áldozatává, s e végett magát a nemzet uralkodójává tenni diktatóri hatalomra vergődni törekednék, azt saját kezeimmal gyilkolnám meg, hogy a hazát megmentssem”.⁴⁷ „Éljenést ez — írja Szilágyi Sándor —, éppen nem kapott, de igen sokaktól halk zúgást”.⁴⁸ Ez nyílt fenyegetés volt Görgey ellen.

A szegedi nép azonban harsány éljenzésben tört ki. A szervezés alatt álló olasz légió egy-egy „evviva Kossuth!” kiáltása is kihallatszott a többi közül. Az ünnepélyes menet, amelyben a nemzetőrök is résztvettek, a Rákóczi-induló harsogása mellett távozott.⁴⁹

Kossuth Lajos kormányzó-elnök részére Kárász Benő főispán ajánlott fel újon-

lekben. Budapest, 1940. 401. Kossuth Damjanich Jánosnak. Szeged, 1849. júl. 11.; DANKER F. ALFONZ: Dembiński Magyarországon. Budapest, 1874. 344.; KLÖM XV. Budapest, 1955. 775. SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 85. Kossuth Lajos, az ország kormányzója Görgeyhez. Szeged, 1849. júl. 23.; DEÁK ISTVÁN: i. m. Sz 115. évf. (1981) 3. sz. 566.

⁴² HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 320.

⁴³ KLÖM XV. Budapest, 1955. 775.

⁴⁴ Közlöny. 1849. júl. 13. 148. sz. pag.: 552., 2—3. hasáb.; „Július 11-én délelőtt Szegedre érkezünk — írja Vukovics Sebő emlékirataiban. — Ott lételünk július 31-ig tartváb, egyik korszakát képezi függetlenségi harcunknak”. Lásd TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 31. VUKOVICS SEBŐ Emlékiratai.

⁴⁵ TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. VUKOVICS SEBŐ Emlékiratai.; SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 6.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 322—323.

⁴⁶ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. Pest, 1867. 322.

⁴⁷ KLÖM XV. Budapest, 1955. 700—701. A Közlöny július 13-i számának tudósítása Kossuth Szegedre érkezéséről és a fogadtatáskor mondott beszédéről.; Közlöny, 1849. júl. 13. 148. sz. pag. 552., 2—3. hasáb.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 323.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 244.; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 164—165.

⁴⁸ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 6—7.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 323.

⁴⁹ TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 31—32. VUKOVICS SEBŐ Emlékiratai.

nan épült pompás házában lakást. A kormányzóelnöki hivatal részére a Kárász-ház melléképületét, majd egy közeli, másik épületet üritettek ki. Az álamgépezet, igaz, sok fönnakadással, de újólag működni kezdett.⁵⁰

Szegeden Kossuth megpróbálta mozgósítani a forradalom utolsó erőtartalékait. „Kossuth mióta Szegedre érkezett — írja Horváth Mihály — különféle, azonban mind oda irányzó terveken törte fejét, miként fordíthatná jobbra a tagadhatatlanul ...veszendőnek indult ügyét”.⁵¹ A kormány hivatalos lapja, a Közlöny, mindenkéltől igyekezett megnyugtanni olvasóit: „... a harc, mely Európa népeinek szabadságát kivívandja, ez lesz, mely innen Szegedről intéztetik”.⁵²

Kossuth július 14-én körlevelet intézett az ország törvényhatóságaihoz, amelyben bejelenti és megindokolja a kormány Szegedre történt átköltözését, ismerteti a katonai helyzetet, bizalomra hívja fel az ország népét, és felszólítja a hatóságokat az általános népfelkelés megszervezésére.⁵³ A kormány Szegedről erélyesebb „beligazgatást” tanúsított — írja Mészáros Lázár emlékirataiban —, „pénzt veretett, azaz papírpénzt nyomtatott. A megyéket újoncok s népfelkelés kiállítására és felszerelésére hívta fel; hanem a bizalmat maga irányában nem igen bírta növelni”.⁵⁴

A 30 ezerre tervezett álló tartaléksereg részére szorgalmasan toboroztak. Szegeden a nagy piac közepén vontak fel egy tágas ponyvasátort; ott szólt a zene, pengett a sarkantyú és víg tapsolás hallatszott: „Talpra, magyar legények! Aki nem nyomorék és nem anyámasszony katonája! Csapjatok fel a Kossuth seregébe!”⁵⁵ Szeged város tanácsa azt jelentette, hogy „a tartalék sereghez való toborozás általa megkezdettvén folytonosan halad, és eddig már többen felcsaptak”. Kossuth úgy intézkedett, hogy a hadügyminisztérium az újoncokból új honvéd zászlóaljat alakítson, s tegyen javaslatot ennek parancsnokára.⁵⁶

Vadász Manó szegedi polgármester július 23-án válaszolt Kossuth utasítására. Jelentette, hogy a toborzás folyamatban van mind a városban, mind a tanyákon, komolyabb eredménnyel még nem járt, de reméli, hogy hamarosan kedvezőbb jelentést küldhet. Kossuth intézkedett, hogy a pénzügyminisztérium a tartaléksereg számára toborzandó önkéntesek foglalópénzének kifizetésére a helybeli sóhivatalnál a megkívántató pénzmennyiséget utalványozza.⁵⁷

Közben Szeged hangyabolyhoz hasonlított, „hol az országgyűlés, a minisztériumok s a sok menekvő összegyűltével Szeged Debrecen képét mutatá fel, csakhogy a körülmények most egymástól elütők voltak. Az akkor létezett ellenséghez egy újabb és sokkal erősebb csatlakozott. Nyár is lévén, az ellenség könnyebben közeledhetett. A magyar sereg háromszorta nagyobb s harcedzettebb volt, mint akkor, az igaz, — de a folytonos csatározások, vezénylőinek egyenetlenkedése s több más baj által erejében meggyengülvén — mindenhol hátrált. Azért is az emberek arcai hosszabbak, színtelenebbek, az értelmek gondolkodóbbak s a félt valóságot tudni kíváncsiabbak voltak... Maga a nép egykedvű volt s úgyszólván közömbös, s bár Szeged több alkalommal tanusított féktelenséget, ekkor magát mégis csöndesen viselte”.⁵⁸

⁵⁰ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Genfben, 1865. 36—361. ; SkM 1980/4. 112.

⁵¹ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1965. 360—361.

⁵² Közlöny. 1849. júl. 13. 148. sz. Id. V. VINDISCH ÉVA: i. m. Budapest, 1958. 80.

⁵³ KLÖM XV. Budapest, 1955. 717—721.

⁵⁴ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 323.

⁵⁵ Közlöny. 1849. júl. 28. 161. sz. pag.: 600., 1. hasáb.

⁵⁶ KLÖM XV. Budapest, 1955. 766.

⁵⁷ KLÖM XV. Budapest, 1955. 744. ; Csongrád megye főispánja, horgosi Kárász Benjamin július derekán a tartalék sereg felállításához 500, a Kárász kisasszonyok pedig szintén 500 forintot ajánlottak fel. Lásd CsmL Biz. közgy. jkv. 1849. júl. 27., 211. sz.; LUKINICH IMRE: Hunkár Antal emlékiratai. HK XXVII. évf. (1926) 372.

⁵⁸ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 321—322.

Egyébként Szeged — ez a „nagysága dacára nagyon kis városias kinézésű hely”⁵⁹ — soha nem tapasztalt olyan élénkséget, mint amilyen 1849 május végétől a szabadságharc bukásáig ráköszöntött. Június vége felé, midőn Bács megye déli részének magyar lakossága — különösen Kér és Verbász vidékéről — újból menekülni kényszerült, szintén Szegedre igyekezett.⁶⁰ „Szegeden alig lehet megmaradni — írja Bajza József feleségének, Csajághy Júliának — Ott hemzseg a sok menekvő. Szállást és étket alig kapni”.⁶¹

Az egész honvéd haderőt Szeged környékére összpontosították. A város valóságos hadi központtá vált.⁶² Az utcákon majdnem szakadatlanul vonultak a katonai alakulatok. A városban a nagy kaszárnya épülete nyüzsgött a katonaságtól, s a Dercsényi (most Zsótér) házat és más nagyobb magánépületeket is kaszárnyának rendeztek be. De ezenfelül majd minden háznak megvolt a maga egynehány beszállásolt katonája.⁶³

„Sétányunk minden alkonyaton megnépesült. Olykor a városi derék zenekar mulattatja a közönséget, mellynek minden tagja vendég, idegen”.⁶⁴ A nyilvános szórakozóhelyek tisztekkel voltak tömve. Akadtak közöttük nem kis számban olyanok, akiknek zászlóalja messze vidéken állomásozott, ők maguk pedig gyávaságból betegszabadságra mentek. Mikszáth Kálmán is ír arról, milyen „...sokszor ébredtek arra a szegediek, hogy tele van a város nyalka úrfi honvédtisztekkel. Csata van valahol — mondták gúnyosan a lakosok —, mert sok a tiszt közöttünk”.⁶⁵

Május végén a vár mellett levő sétányon egy nyári színikört emeltek, amelyben Havi Mihály előadásokat rendezett. „Szentpéteri is föllépett már egyszer — írja a Közlöny július 28-i száma —, s reméljük, még több jó estvét szerzend a közönségnek”.⁶⁶

„A nagyszámú idegenek miatt minden valamire való lakás lefoglaltatván”, — a lakáshiány és az élelmiszerek drágasága a zsúfolt városban igen érezhető volt.⁶⁷ Az előző évi termés már elfogyott, az újnak a betakarítására pedig nem volt elegendő munkáskéz. „S most végig nézünk az élelmi cikkek árán kün a piacon s ben a vendégházakban. Hátunk borsózdik a zsarolástól, mellyre itt-ott bukkanunk. A városi hatóság rég kiadta e tárgyban felszólítását, illetőleg rendeletét, sajnos azonban, hogy csak falon függő írott malaszt”.⁶⁸

A honvédek éheztek, ez viszont különféle betegségeket idézett elő, elsősorban a mind vésezebben terjedő kolerát.⁶⁹ Szegedet ismét elérte a katonaság által behurcolt kolera, mégpedig súlyosabb mértékben, mint az előző évben. Áldozatait itt is leginkább a szegényebb néprétegek és a katonaság soraiból szedte.⁷⁰

⁵⁹ DEÁK ISTVÁN: i. m. Sz. 115. évf. (1981) 3. sz. 562.

⁶⁰ REIZNER JÁNOS: i. m. II. Szeged, 1899. 163.

⁶¹ DEÁK IMRE: i. m. 1940. 404. Bajza József feleségének, Csajághy Júliának. Szentes. 1849. júl. 17.

⁶² HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 389—390.

⁶³ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 393. ; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 245—246. ; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 166.

⁶⁴ Közlöny. 1849. júl. 28. 161. sz. pag.: 600., 1. hasáb.

⁶⁵ REIZNER JÁNOS: i. m. II. Szeged, 1899. 162—163. ; SPIRA GYÖRGY: i. m. Budapest, 1959. 308.

⁶⁶ REIZNER JÁNOS: i. m. II. Szeged, 1899. 162—163. ; Közlöny. 1849. júl. 28. 161. sz. pag.: 600., 1. hasáb.

⁶⁷ PAP JÁNOS: A piaristák Szegeden (1720—1886). Szeged, 1886. 227—228.

⁶⁸ Közlöny. 1849. júl. 28. 161. sz. pag.: 600., 1. hasáb. ; CsmL Biz. közgy. [ir. 219/1849. sz. Schmidt József serházi haszonbérlo a közgyűléshez. Szeged, 1849. jún. 25. „...a jelen időben mit csak pénzen kelletik az embernek megszereznie, azt kétszeresen vagy háromszorosan is meg kell fizetnie...”

⁶⁹ BOROS JÓZSEF: A honvédsereg élelmezése 1848—49-ben. História II. évf. (1981) 2. sz. 31.

⁷⁰ LUKINICH IMRE: i. m. HK XXVII. évf. (1926) 375—376. ; DANZER ALFONSZ: i. m. Budapest, 1874. 340. ; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 242., 1. sz. jegyzet. ; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 163. ; JÁSZAI GÉZA: A szegedi Szent Rókushoz címzett r. kath. plébánia 100 éves története 1805—1905. Szeged, 1905. 94.

A magyar—román megegyezés

Már Debrecenben érlelődött a gondolat, hogy az országgyűlésnek foglalkoznia kellene a nemzetiségek helyzetével, és erre törvényjavaslatot kellene kidolgozni. Május hónapban a Debrecenben tartózkodó román képviselők bevonásával el is készült a törvénytervezet, de a közbejött események — a kormány Pestre költözése — miatt csak Szegeden került az országgyűlés elé.⁷¹

A kormánnyal együtt Bălcescu, a román nép forradalmár vezetője, Szegedre tette át szállását, s július 13-án Kossuthal végre megtörtént a megegyezés, megszületett a történelmi fontosságú Békélési Tervezet (Projet de pacification) — a későbbi szegedi nemzetiségi törvény alapja — a magyar—román testvérharc megszüntetéséről. Az egyezményt másnap, július 14-én írták kölcsönösen alá.⁷²

A Kossuth által tett engedmények lényege a román nemzetiség hivatalos elismerése; a nyelvhasználat szabályozása a magánéletben, az iskolában, egyházban és a községi közigazgatásban. A románság területi autonómiáját azonban a tervezet még mindig nem ismerte el. Az egyezmény jelentős annyiban is, hogy a nemzetiségek kérdését összekapcsolja a parasztkérdéssel; a jobbágyfelszabadításban nem részesült rétegek számára kilátásba helyezi a robot és az úrbéri szolgálatok teljes eltörlését, s egyéb sérelmek orvoslását. Egy évvel korábban mindez sokat segített volna, most már elkészt, s nem mozgósított.⁷³

Az országgyűlés működése Szegeden A nemzetiségi határozat

Az országgyűlési képviselők számának gyarapodásával megkezdődtek — egyelőre zárt tanácskozásai. Mivel kevés volt Szegeden a főrend, a főrendi tábla nem ülésezhetett.⁷⁴ A képviselőház üléseit a székház közgyűlési termében tartották. Mészáros Lázár írja emlékirataiban: „Az országgyűlés derék férfiakból állott Sok tudomány, sok olvasottság, sok történelmi és törvényi tehetség volt benne, de mint hogy már Debrecenben hanyatlott független állása és tekintélye — Szegeden hajlékony lett mint a nádszál, hitelét veszté s inkább akadályát, mintsem előmozdító intézményül szolgált az ügyre nézve”.⁷⁵

A válság elmélyülésével Kossuth népszerűsége megtört, és a képviselők körében Görgey mind nagyobb befolyásra tett szert. Egyre inkább tőle várták, hogy az orszokkal való megállapodás segítségével meg fogja találni a kibontakozás útját.⁷⁶ A Közlöny mellett az egyetlen Szegeden megjelenő napilapban, a békepárti Szegedi Hírlapban azzal vádolták meg Kossuthot, hogy körülötte a nejből és a hűgából Görgeyt gyűlölő radikális kamarilla, „veszélyes udvarszerű környezet” alakult, amely

⁷¹ KOVÁCS ENDRE: Szemben a történelemmel. Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977. 328.

⁷² I. TÓTH ZOLTÁN: Bălcescu Miklós élete 1819—1852. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 134—135.

⁷³ Uo.

⁷⁴ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 16.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 352—353.

⁷⁵ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 324.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 246.; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 166.

⁷⁶ MÓD ALADÁR: i. m. Budapest, 1949. 174.; TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 213. Kossuth viddini levele, 1849. szept. 12.

szítja az ellentétet a kormányzó és Görgey között. A Szegedi Hírlap a Kossuth—Görgey válságból a kivezető utat abban jelölte meg, hogy a polgári kormányzat hajóját Kossuth vezesse továbbra is, és oly hatalommal, mint eddig; a seregek vezényletében pedig egység legyen, s a fővezér Görgey.⁷⁷

A baloldal a szegedi tartózkodás napjaiban még egyszer kísérletet tett arra, hogy Kossuthot leválassza a jobboldalról, s a maga oldalára vonja, és így próbálja elhárítani a fenyegető katasztrófát. De Kossuth még az utolsó kritikus napokban sem tudott szakítani a Görgey és a megalkuvók mögött álló országgyűléssel.⁷⁸

Mintegy tíz nap folyt le Szegeden a bizonytalanságban, amikor plakátok hirdették, hogy július 21-én az országgyűlés megkezdí ülésezéseit.⁷⁹ A Palóczy László elnökletével megnyílt országgyűlésen mindössze 180 képviselő volt együtt. „A képviselők terme a kinyitási napján kíváncsi néppel a zsúfolásig megtelt”.⁸⁰ A beszámolót nem Kossuth, hanem Szemere Bertalan miniszterelnök tartotta. A nemzet három kívánságát hangoztatta: az ellenség legyőzését, a nemzetiségek kibékítését, és a nemzeti függetlenségnek a külföldi hatalmak által történő elismertetését. A miniszterelnök rámutatott arra, hogy az első kívánságnak elég fegyveres erő birtokában meg fognak felelni, a nemzetiségeket egy külön törvény útján teljesen egyenjogúvá teszik, és hogy a külföldi elismertetés ideje is el fog következni.

A képviselőház többsége Szemere „szónoklati remekművét” elismeréssel fogadta, mert nem szólt Görgey Artúr eltávolításáról, de nem emlékezett meg a parasztságnak a hűbéri rendszer alóli további felszabadítása újabb törvényéről sem, amit a kormánynak szándékában állt a képviselőház elé terjeszteni.⁸¹

A Délvidék felszabadításával párhuzamosan alakultak ki a minisztérium köreiben azok a tervek, amelyek arra irányultak, hogy a felszabadult területeken, első sorban a nagykiterjedésű kincstári birtokokon összefüggő magyar településeket hozzanak létre. Ehhez a tervhez kapcsolódott a csángók hazatelepítésének régóta emlegetett terve is. A telepítések kormánybiztosává Tomcsányi János aradi főispánt nevezték ki. „Szőreg, Szeged városának közelében az illy telepítésre igen alkalmas hely — írja Kossuth július 23-án a pénzügyminisztériumnak a kincstári birtokra történő telepítésekről —, mivel pedig igen szívémen fekszik a sérült katonák sorsa, óhajtanám őket az állandom pénztárának megkímélése tekintetéből is Szőregre meglepíteni”.

Ezért Kossuth felkérte a pénzügyminisztériumot, hogy őt a szőregi állami birtok helyzetéről, s annak tartozékairól értesitse, hogy a helyismeret birtokában lehessen a telepítést elrendezni. A terv kivitelezésére azonban az események tragikus alakulása miatt már nem került sor.⁸²

A nehézségek nemcsak a harctereken lettek egyre nyomasztóbbak, hanem a politikai élet akkori központjában, Szegeden is. Szemere Bertalan miniszterelnök, hogy a küszöbönálló összeomlásért a felelősség alól kivonja magát, július 24-én kormánya

⁷⁷ REIZNER JÁNOS: A Szegedi Híradó negyedszázados pályafutása. Szeged, 1884. 19.; Uő: i. m. Szeged, 1884. 198.; A Szegedi Hírlapban megjelent cikkekre vonatkozóan lásd MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 331—334.; SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 27—28.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 370.

⁷⁸ MÓD ALADÁR: i. m. Budapest, 1949. 174—175.

⁷⁹ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 15.

⁸⁰ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 16.

⁸¹ TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 192. 46—49.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 533.; Még a nemzetiségi törvény előtt Vukovics Sebő igazságügyminiszter szerette volna megtárgyaltatni a majorsági jobbágyságok állami kárpótlással történő felszabadítását célzó törvényjavaslatot. A képviselőház zárt ülése azonban Szemerével értett egyet, aki az ügy ideiglenes elnapolását javasolta. Lásd VARGA JÁNOS: A forradalom és a parasztság. A negyvennyolcas forradalom kérdései. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 77. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 94.

⁸² KLÖM XV. Budapest, 1955. 767.

nevében benyújtotta lemondását. Kossuthnak csak nagynehezen sikerült elérnie, hogy Szemerét mégis maradásra bírja, és visszavonja lemondását.⁸³

Ekkor azonban újból megmozdult a békepárt, mely elérkezettnek látta az időt Görgey hatalomátvételére. A békepárti Szegedi Hírlap — mint láttuk — nyíltan amellet kardoskodott, hogy Görgey legyen a fővezér. Ugyancsak július 24-én Mészáros Lázár is beadta lemondását, mert Perczel Mór kereken megtagadta annak a parancsnak a teljesítését, hogy a pest — szolnoki utvonal mentén foglaljon állást seregével, és igyekezzék késleltetni a Haynau vezette osztrák fősereg déli irányú előnyomulását.⁸⁴

Kossuth július 25-én Aulichhal Karcagra indult, hogy ott Görgeyvel találkozzék. A találkozás ugyan nem jött létre, de július 27-én — Kossuth távollétében — a békepárti képviselők követelésére összeült a képviselőház titkos ülése, hogy megtárgyalja a Kossuth—Görgey ellentétet. Azzal a követeléssel hozakodtak elő, hogy Mészáros Lázár utódjául ismét Görgeyt nevezzék ki a honvédsereg főparancsnokává. Nyáry Pál és többen mások úgy tüntették fel, mintha Kossuth és vele a kormány alapos ok nélkül, személyes gyűlöletből vagy hatalomféltésből mellőzné a fővezérletben Görgeyt, s ezzel a személyes jellegű versengésükkel a haza végveszedelmét siettetnék. Kossuthnét pedig azzal vádolták, hogy Görgey iránti gyűlöletével férjét is befolyásolja, s hátráltatja a függetlenségi harc győzelmét.⁸⁵

A többség kikiáltotta Görgey fővezérségét. Ekkor azonban felállt Szemere Bertalan, és felfedte Kossuth és Görgey szerepét az utóbbi hetekben. A nagyobb bajt nem abban jelölte meg, hogy Kossuth mellőzi a kormányt, hanem hogy Görgey egyáltalában nem engedelmeskedik a kormánynak. Engedetlenségével okozta a komáromi vereséget, és jutott el a szegedi összpontosítás helyett Miskolcra. Szemerének Görgeyről szóló közlése általános megdöbbenést keltett a képviselők soraiban. A többség el is fogadta Szemere javaslatát, hogy Kossuth távollétében ne határozzanak Görgey fővezérsége kérdésében.⁸⁶

Kossuthot távollétében július 27-én a kormányzói hivatal elnöki titkára, Stuller Ferenc értesítette a szegedi eseményekről: „Mindenféle levertség — jellemzi a titkár a helyzetet —, csak Kormányzó Úr jelenléte önthetne újra bátorságot a kicsiny hitűekbe”.⁸⁷ Kossuth július 28-án érkezett vissza Szegedre, de ő sem tudta már többé a kicsinyhitűséget eloszlatni. Végül maga is gyengének, határozatlannak bizonyult.

Július 28-án reggel, úgy kilenc óra tájban fölrobbant a várból az újszegedi hídfőnél a Zsótér-féle raktári épületbe átszállított 150—200 mázsa lőporkészlet. A szerencsétlenség napján benne nagyobb számú munkás tartózkodott, akik töltény-készítéssel foglalkoztak, az épület emeleti részében pedig betegek feküdtek. A robbanás ereje irtóztató volt; nemcsak ablakok törtek be, hanem a Tiszán több hajó is megsérült, és a raktár közelében tíz ház teljesen összeomlott. Éppen hetivásár volt aznap, a nagyszámú szekér megbokrosodott lovai vadul száguldoztak a néptömegben keresztül.⁸⁸

Szabadka egyik országgyűlési képviselője, Bíró Antal írja életrajzi vázlatában: „Éppen képviselői ülésben voltam, midőn egyszerre mintha az egész város háza — hol voltunk — összedülni akarna, szörnyű robajjal rázkódott össze, ablakok csörömpölve hullottak be; a midőn az első ámulatból magamhoz tértem, akkor vettem észre, hogy az egész terem üres, s a karzat alatt még egy vagy két képviselő futva menekül. Ki-

⁸³ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 33.

⁸⁴ KLÖM XV. Budapest, 1955. 768., 1. sz. jegyzet.

⁸⁵ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 33.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 371.

⁸⁶ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 371—372.; STEIER LAJOS: i. m. II. Budapest, é. n. 32—33.; SPIRA GYÖRGY: i. m. In: Magyarország története 6/1. Budapest, 1979. 425.

⁸⁷ KLÖM XV. Budapest, 1955. 786—787.

⁸⁸ GRACZA GYÖRGY: i. m. Budapest, 1898. 627—628.; GELICH RIKHÁRD: i. m. III. Budapest, 1889. 811—812.

menekülvén s a helyszínen megjelenvén a gyárnak csak a helyét, s a Tisza folyásával egy-irányban a falak tégláit, csaknem a szó szoros értelmében összemorzsolva, elszórtan láttam; borzasztó volt a robbanás, mert hát gerendákat, csonkított testeket vetett át a Tiszán”.⁸⁹

A várost valóságos pánik öntötte el; több mint 800 ember esett e súlyos szerencsétlenség áldozatául, noha akkoriban a közvélemény a halottak számát csak 50—60 főre becsülte. A szerencsétlenség okát vigyázatlanság, vagy pedig árulás — osztrák hadifoglyok szabotázs-akciója — okozta-e, sohasem sikerült kideríteni. A sajtó nyíltan írt a bűnös kezek munkájáról, de a város kiürítése miatt rendőri vizsgálatra már nem kerülhetett sor. Ezzel megsemmisült a honvédsereg legjelentősebb hadianyagraktára.⁹⁰

E szerencsétlenség nyomasztó hatása alatt ült össze július 28-án az országgyűlés. A kedvetlenséget még csak növelte az a hír, hogy az osztrák sereg immár alig tartózkodik két napi járásnyira Szegedtől. Ezen a nyilvános ülésen fogadták el — megkésve — a Kossuth—Bálcescu szerződést megerősítő nemzetiségi törvényt, mely a románoknak ígért jogokat Magyarország minden nemzetiségére kiterjesztette. A javaslat elfogadása korántsem ment simán, mert a képviselők egy része „ebben a magyarság uralkodásának megtörését látta”.⁹¹

A nemzetiségi törvény — két héttel a világosi fegyverletétel előtt — ha nem is tartalmazott területi engedményeket, egész szellemével a megegyezési készség lojális szellemét tükrözte. Nagyjából azt adta meg, ami a magyarországi nemzetiségek minimális követelése volt 1848 tavaszán. Az engedményeket 17 pontban foglalta össze, fenntartva az állam egységét és területének integritását. A magyar diplomatikai nyelv fenntartása mellett részletesen megjelöli a nemzetiségek anyanyelvének használati jogát, mégpedig a többségi elv szerint. Községi, megyei gyűléseken, az esküdtszéknél, a hatóságokhoz benyújtott kérvényeknél, az egyházi életben minden nemzetiség szabadon használhatja anyanyelvét. Az állam egyformán támogatja a nemzetiségek egyházait, iskoláit, tiszteletben tartja az egyházi autonómiát, és az illető egyházban szokásos nyelvet.⁹²

A nagyfontosságú törvénynek eredménye tekintetében — Horváth Mihály szerint — „...egy hibája volt, az, hogy nem az 1848-ki márciusban alkottatott”.⁹³ Azok a kedvező külső és belső feltételek, amelyek 1848 tavaszán a haladó társadalmi és nemzeti mozgalmak számára fennálltak, már a múltba vesztek.

„E nemzetiségi törvélynél nem kisebb dicsőségére válik a szegedi képviselőházak — írja Horváth Mihály —, egy másik, amazzal egy napon, s egyhangúlag megalkotott törvény, az, mely a zsidóknak a keresztényekkel mindenben egyenlő polgári s

⁸⁹ SkM 1980/4. 112.

⁹⁰ Szabadság (Kolozsvar). 1849. aug. 2. 2. sz. pag.: 8., 2. hasáb. „...a bennműködő tűzerek vigyázatlanságának vagy gonoszságának lón-e martaléka? még nem bizonyos”. ; KEMENCZY: Egy lőporos torony felrobbanása 1849-ben. Hazánk s a Külföld. 1869. 17. sz.; DANZER F. ALFONZ: i. m. Budapest, 1874. 344.; SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 37.; SZABÓ JÓZSEF: Egy kis visszaemlékezés 1849-re. Pesti Hírlap. 1891. 80. sz.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 246—247.; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 166—167.; PAP JÁNOS: i. m. Szeged, 1886. 228.; SkM 1980/4.

⁹¹ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. 1849. 30., 37.

⁹² PAP DÉNES: i. m. II. Budapest, 1869. 526—527. A különböző nemzetiségek megnyugtására 1849. júl. 28-án Szegeden hozott törvénycikkek.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 359—360.; I. TÓTH ZOLTÁN: A Szemere-kormány nemzetiségi politikája. MTATT 1952. 2. köt., 1. sz. 69—91.; KOVÁCS ENDRE: i. m. Budapest, 1958. 132.; Uő: i. m. Budapest, 1977. 363—365.; ARATÓ ENDRE: Az 1849. évi júliusi nemzetiségi törvény és helye Európában. Kortárs, 1975. 1319—1330.

⁹³ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 359—360.; THIM JÓZSEF: i. m. I. Budapest, 1940.; NIEDERHAUSER EMIL: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 177.

politikai jogokat biztosít”.⁹⁴ A képviselőház egyhangúlag törvénybe iktatta, hogy a magyarországi zsidók ezentúl „mind azon politikai s polgári jogokkal” élhetnek, amelyekkel az ország „bármely lakosai bírnak”.⁹⁵

A szerencsétlen és szomorú eseményt, a löporrobbanást követő napon, július 29-én érkezett meg a titeli hősies, de eredménytelen támadás után Guyon Richárd tábornok 12 ezer főnyi serege. Vetter altábornagy rendeletére a IV. hadtest a hadműveletet a Délvidéken beszüntette, és két hadoszlopban Szegedre vonult. Az érkezőket, akik „büszkén mentek végig a szegedi piacon”, ünnepélyesen fogadták. A 8. honvéd zászlóalj zászlájára a vár előtti téren Kossuth személyesen tűzte fel a harmadosztályú érdemrendet.⁹⁶

„A város nagy tere telve volt nézőkkel, kik valamennyi utcából, minden házból kiözönlöttek, amint a lelkesítő magyar szavak és csapataink tüzes 'éljen' kiáltásai, riadalmi a léget reszketteték... Az arcokon öröm tükröződött vissza, s szívek földobogtak, a szemekben tűz lángolt, és az öröm könnyei lepték el a szempillákat, a keblek fölmagasztosultak, mert amire az egész ország várakozását és reményét építette: Kossuth és a hadsereg együtt volt itt, együtt a legnagyobb dolgokra elhatározottan!”⁹⁷

A szegedi seregszemle Guyon és katonáinak harcos hitvallása Kossuth és a forradalmi háború mellett. „S most mindenki hitte — írja Szilágyi Sándor —, hogy a két egyesült erő, Szeged népével, melly néhány csatát már maga kiállott, s mellynek fiai közül egy sem vala, ki löpor szagot ne érzett volna, sikeresen tudand ellenállni”.⁹⁸

A csapatok szemléje elhúzódott, s annak befejeztével a sereg nem juthatott hozzá napi ételmezéséhez, mert azt akkorra a megrendelés szerint már Guyon kijelölt táborhelyére, Dorozsmára szállították. A tábornok emiatt felindulva a polgármestert és a főkapitányt letartóztatta, „s azokat agyonlövessel és felakasztással fenyegette”. A város két megszegényített főtisztviselőjét csak Kossuth közbenjárására bocsátották szabadon, aki rábírta a polgármestert állásáról való lemondásának visszavonására is.⁹⁹

A császári hadsereg ekkor már Félégyházáról kiindult, a balszárny Alpárnál átkelt a Tiszán, s Makónak tartott. A jobbszárny Szabadkán át Törökkanizsánál igyekezett átkelni a Tiszán, a centrum pedig egyenesen Szeged felé tartott.¹⁰⁰ Mivel az ellenség már csak négy-öt mérföldnyire állomásozott a várostól, a képviselőház határozatlan időre elnapolta magát. A képviselők egy része Aradra, más része azonban — kivált a békepárt — Görgye táborába indult.¹⁰¹ A magyar kormány és a képviselőház tagjai sietve hagyták el Szegedet, ahol jelentős gabona- és tüzérségi készlet maradt az ellenség zsákmányául.¹⁰²

⁹⁴ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 360.

⁹⁵ PAP DÉNES: i. m. II. Budapest, 1869. 527—528.; SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 37.; ZSOLDOS JENŐ: 1848—1849 a magyar zsidóság életében. Budapest, 1948.; SPIRA GYÖRGY: i. m. In: Magyarország története 6/1. Budapest, 1979. 423.; Szabadság (Kolozsvár). 1849. aug. 2. 2. sz. pag.: 8., 2. hasáb.; Uo. 1849. aug. 9. 8. sz. pag.: 32., 1. hasáb.

⁹⁶ DEÁK ISTVÁN: i. m. Sz 115. évf. (1981) 3. sz. 581.; SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 34—35.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. 346., 393—394.

⁹⁷ DEÁK ISTVÁN: i. m. Sz 115. évf. (1981) 3. sz. 585.

⁹⁸ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 35.

⁹⁹ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 393—394.; REIZNER JÁNOS: i. m. II. Szeged, 1899. 167.; MÁRKUS LÁSZLÓ: i. m. Budapest, 1955. 114—115.

¹⁰⁰ SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 273—274.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 248—249.

¹⁰¹ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 38—39., 90. Rendelet.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 384—385.

¹⁰² SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 261.

Csányi László közmunka- s közlekedésügyi miniszter július 29-én közölte Szeged polgármesterével, hogy a városban levő beteg katonákat hajón biztos helyre fogják szállítani. Elrendelte, hogy elegendő gyékényt szerezzen, s ezt a betegszállító hajók fölébe a városi ácsmesterekkel azonnal állíttassa fel, nehogy a betegeknek „a fedeletlen hajókon a rekkenő melegség egészségüket még inkább veszélyeztesse”.¹⁰³

Az ellenség kegyetlenkedéseiről szörnyű hírek kaptak lábra. A tömeges költözködés mindenkit levert és megfélemlített. „A nép le volt verve — írja Szilágyi Sándor. — A Szegedről eljövotelt nyíltan kárhoztatták. Megkésztették — úgy mondák — a költöszeges sánczokat, s hasznát nem vevék; buzdígtatták fel, felszólígtatták a népet, s midőn fölkelésre került a sor, cserben hagyák”.¹⁰⁴ A hatóság tagjainak nagy része szintén elmenekült. De a polgármester — kötelességéhez híven — kevesed magával a helyén maradt, hogy bevárja a sors által kiszabott osztályrészét.¹⁰⁵

Az újszegedi—szőregi ütközet

Haynau, számottevő erőket hagyva Komárom alatt és Pesten, 46 ezer emberével már „ante portas” állt Szegednél seregével. Kossuth július 29-én miniszteri és haditanácsot hívott egybe, amelynek fő tárgya a fővezérség betöltése volt. A kormányon belül ellentétek támadtak, s mind a hadsereg vezetésében, mind pedig a hadműveletek irányítása tekintetében ingadozás mutatkozott.¹⁰⁶ A kormányzó a lemondott Mészáros Lázár helyébe — ideiglenesen, a Görgey-féle sereggel való egyesülés időpontjáig — ismét a már ismert, tehetetlen Henryk Dembińskit nevezte ki a Szegednél és környékén összpontosított 60 ezer főnyi sereg főparancsnokává. Dembiński altábornagy mellé tábornoki főnökek Mészáros Lázárt rendelte. A vezérségtől megfosztott Perczel Mór utódjául Wysocki tábornokot jelölte ki.¹⁰⁷

Ez a sereg a IV., IX. és X. hadtestből tevődött össze, amelynek körülbelül 40 ezer katonája 100 ágyúval magában Szeged városában tartózkodott, míg egy 7000 főnyi csoportja Szegedtől északra, egy 10 ezer főnyi csoportja pedig délre a Tisza mentén táborozott. A sereg harmadrésze azonban gyakorlatlan újoncokból állott, akiknek fele még mindig nem volt ellátva lőfegyverekkel.¹⁰⁸

Kossuthnak az volt a terve, hogy ez a sereg egyesül az északról érkező Görgey seregével, és először az osztrákokra mér döntő csapást, majd Haynau leverése után az oroszok ellen fordul. Dembiński azonban a július 31-i haditanácsban kijelentette, hogy addig nem vállal Szeged alatt csatát Haynauval, amíg magához nem vonja a szárnyait képező 17 ezer embert, hanem visszavonul a Tisza bal partjára. Már kinevezése napján azt írta Lenkey János tábornoknak, nem hiszi azt, hogy Szegedet tartathatja, és ezért harc nélkül el fogja hagyni, nehogy az új katonákat egy gyors üldözésnek kitegye.¹⁰⁹

¹⁰³ CsmL Népgy. ir. 1. doboz. A közmunka és közlekedésügyi miniszter (Csányi László) rendelete Szeged város polgármesterének. Szeged, 1849. júl. 29.

¹⁰⁴ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 48—49.

¹⁰⁵ REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 249.; Uő: i. m. II. Szeged, 1889. 173—174.

¹⁰⁶ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 323—324.

¹⁰⁷ KLÖM XV. Budapest, 1955. 794. A minisztertanács és hadi tanács határozata Perczel és Mészáros lemondásával kapcsolatban. Szeged, 1849. júl. 29.; RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 305.; SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 254.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 630.

¹⁰⁸ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 393.; RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 300—303.; SPIRA GYÖRGY: i. m. Budapest, 1959. 573.; KLÖM XV. Budapest, 1955. 806—808. Kossuth levele Görgeyhez. Szeged, 1849. júl. 31.; GÖRGEY ARTHUR: i. m. II. Budapest, 1911. 281.

¹⁰⁹ STEIER LAJOS: i. m. II. Budapest, é. n. 55.

Kossuth Szegedet a nagy kiterjedésű sáncmű védelmi vonalával akarta megvédeni. „Szeged előtt elsáncolt táborban 35 000-nyi hadsereget összevonván — utasította Kossuth július 28-án Kmety György tábornokot — csatát elfogadni készek vagyunk”.¹¹⁰ Azonkívül a szegedi nemzetőrség — 20 ezer fegyveres ember — „nem kis segítségükre lehetett volna”.¹¹¹ Kossuth a haditanácsban kijelentette, hogy védeni kell Szegedet, de leszavazták. „Én csata nélkül nem akarám elhagyni Szegedet — írja Kossuth 1849. szeptember 12-én viddini levelében —, de Dembiński... az ütközetet lehetetlennek, Szegedet tarthatatlannak nyilatkoztatta”.¹¹²

A sáncmunkák tökéletlenek és befejezetlenek voltak, amikor Haynau Szeged alá érkezett.¹¹³ Ez a terjedelmes erődítmény — Mészáros Lázár szerint — 40 ezer embert követelt, ezen kívül 10 ezernyi tartalékot, hogy oda siethessen segítségért vinni, ahol legnagyobb szükség van rá.¹¹⁴ Dembiński pedig már úgy vélekedett, hogy a nagy kiterjedésű — 30 ezer lépés hosszú — szegedi sáncok védelmére legalább 60 ezer ember szükséges.¹¹⁵

Egyszóval: az erődítmény elsáncolt tábornak gyenge, hídfőnek kiterjedt és hibás volt.¹¹⁶ Ilyen körülmények között Vetter és Aulich tábornokok azt ajánlották, hogy a magyar sereg foglaljon állást Kisteleknél, és ott verje vissza az osztrákokat, s csak ha ez az akció nem sikerül, akkor vonuljon a szegedi elsáncolt táborba, álljon itt ismét helyt, és csak végső esetben vonuljon a Tisza jobb partjára, Szőreg tájékára.¹¹⁷

Dembiński azonban e célszerűnek látszó terv helyett az ésszerűtlen visszavonulás taktikáját választotta, mégpedig úgy, hogy az osztrák hadoszlopok egyesülésének útjába alig helyezett akadályokat. „Ezen pont (Szeged — Sz. I.) fontosságáról magam is meg voltam győződve — írja Dembiński —, de miután tervem — Jellačić szétoszolva volt hadtestét megtámadni s megverni — nem sikerült, lehetetlen volt Szegedet tovább is tartani”.¹¹⁸ Dembiński a szegedi sáncokat felhasználatlanul hagyva anélkül, hogy megtámadta volna az ekkor még csak felfejlődésben levő császári sereget, kitért az összecsapás elől.¹¹⁹

De a hátrálás irányát — a kormánynak a Görgey seregével való mielőbbi egyesülésen nyugvó hadművelleti tervével ellentétben — Dembiński nem Arad, hanem Temesvár felé vette. Magatartását emlékirataiban azzal indokolta, hogy az Arad alá vonulással sorsukra hagyta volna Vécsey és Kmety seregeit, s feladta volna azt a lehetőséget, hogy az egész sereg Erdélybe vonuljon, és onnan adjon fordulatot a magyar ügynek. „A dolgok állásából annak tudatára jutottam — írja Dembiński —, hogy a parancsnokságom alatt álló hadsereg már egyedüli horgonya Magyarország reményinek. Azért nagy súlyt kellett fektetnem e hadsereg kímélésére”.¹²⁰

¹¹⁰ KLÖM XV. Budapest, 1955. 791. Kossuth utasítása Kmety tábornoknak. Szeged, 1849. júl. 28.

¹¹¹ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 38.

¹¹² TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 211. Kossuth viddini levele, 1849. szept. 12.

¹¹³ STEIER LAJOS: i. m. II. Budapest, é. n. 170—171.

¹¹⁴ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 337.

¹¹⁵ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 300., 307.; DANZER F. ALFONZ: i. m. Budapest, 1874. 337.; TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 362. Hunkár Antal Emlékiratai.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 658.

¹¹⁶ SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 261.

¹¹⁷ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 414—415.; RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1166. 300.; SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 261.; BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 233.; GELICH RIKHARD: i. m. III. Budapest, 1889. 813.

¹¹⁸ DANZER F. ALFONZ: i. m. Budapest, 1874. 358.; STEIER LAJOS: i. m. II. Budapest, é. n. 170—171.

¹¹⁹ REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 248.; LUKINICH IMRE: i. m. HK 1926. 376.

¹²⁰ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 413—415.; DANZER F. ALFONZ: Dembiński in Ungarn. II. Wien, 1873. 186. s. köv.; TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 212. Kossuth viddini levele, 1849. szept. 12.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 664.

Dembiński seregével augusztus 1-én harc nélkül odahagyta Szegedet. A hidakat ugyan leromboltatta, de a Tisza-part kellő védelméről nem gondoskodott. Az újszegedi hídfőnél csupán két század vadász és fél ágyúútæg maradt vissza. Az elvonulás oly sietve történt, „hogy a töméntelen fáradtsággal megtöltött gabonatarakat, töméntelen ágyú s lőpor munitiót, ezenkívül a betegek nagy részét (300-on jóval felül) ott-hagyták”.¹²¹ A magyar sereg a leégett Szőreg töltései mögé vonult vissza. A szőregi töltés az újszegedi hídfő vonaltól keletre, a Maros-vonalat a Tisza-vonallal kötötte össze; a Maros torkolatától 4000 lépésnyire fölfelé a Tiszához hajolt, s a hídfő vonallal nem egészen párhuzamosan haladva, egy kanyarulattal, mintegy 8000 lépésnyire a szegedi hídtól, a Tiszához csatlakozott.¹²² Dembiński a töltésnek a Maroshoz csatlakozó részén lőréseket vágatott 50 ágyú számára.¹²³

Kossuth augusztus 1-én Mezőhegyesről értesítette a Görgeyhez küldött Szemere miniszterelnököt és Batthyány Kázmér külügyminisztert Szeged feladásáról: „Tudósítom Önöket, hogy a vezérek Szegednél nem vélték csatát elfogadni, mert az ellenséget, mely Kistelek, Halas és Szabadka felől Szegednek nyomul, 50 000 főre mondják. A fő hadtest Szőregnél, így már innen a Tiszán, s csak az utósereg Szegeden”.¹²⁴

Haynau csapatainak előőrsei augusztus 2-án harc nélkül megszállták Szegedet, ahonnan a kormány, a képviselők és a hivatalnokok már július 28 után eltávoztak.¹²⁵ A város dermedten várta az események alakulását. A császári hadseregtől való félelmükben sokan elhagyták lakóhelyüket, s a magyar hadak utáni menekültek.¹²⁶ Midőn Haynau csapatai benyomultak a védtelenül hagyott Szegedre, elsőteendőjük volt a vár birtokbavétele. A nemzetőrséget lefegyverezték és szétbocsátották; a helyzetnek minden ellenállás nélkül urai lettek. Szegedre nézve eldőlt a szabadságharc sorsa.¹²⁷

Augusztus 3-án Haynau egész hadserege már benn tartózkodott Szegeden. A fővezér még aznap kihirdette az ostromállapotot, majd a Tiszán át támadást rendelt el Dembiński ellen. Liechtenstein altábornagy a várat és a parti házakat megrakta osztrák és orosz vadászokkal, kiknek tűzfedezete alatt a vár mellett és a folyó partján ágyúkat helyezett el. Ezek délután négy órakor teljes erővel megkezdtek a tüzelést.¹²⁸

Ezalatt Jablonowsky vezérőrnagyot két zászlóaljjal Szeged északi széléről kompokon és dereglyéken, majd a lerombolt híd helyreállítása után Benedek vezérőrnagyot mintegy három zászlóaljjal a vártól indította Újszeged ellen, „mely egyetlen utcájával leginkább a folyam mentében, s ez iránytól derékszöveget képezve, a szőregi út mellett terjed ki”.¹²⁹ Dembiński akár megsemmisítő csapást is mérhetett volna a Tiszán már átkelt ellenségre, de meg sem kísérelte magához ragadni a kezdeményezést.¹³⁰ Lázár Vilmos honvéd ezredes aradi várfigságában írt emlékirataiban olvassuk: „...én reménylém, hogy Újszegedet erősen megszálljuk; de miután ez nem történt,

¹²¹ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 39.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 416.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 662.

¹²² RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 307.

¹²³ GELICH RIKHARD: i. m. III. Budapest, 1889. 820.

¹²⁴ KLÖM XV. Budapest, 1955. 814—815.; STEIER LAJOS: i. m. II. Budapest, é. n. 174.

¹²⁵ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 340.; PAP JÁNOS: i. m. Szeged, 1886. 228.

¹²⁶ REIZNER JÁNOS: i. m. II. Szeged, 1899. 168—169.

¹²⁷ SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 39.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 249.; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 169.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 662.

¹²⁸ SZEREMLEI SAMU i. m. II. Pest, 1867. 273.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 250

¹²⁹ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 298.

¹³⁰ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 344—315.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 418.; SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 273.; GELICH RIKHARD: i. m. III. Budapest, 1889. 818—819.; BRETT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 240—241.; GRACZA GYÖRGY: i. m. Budapest, 1898. 662—663.

azt sejtém, hogy Dembiński az ellenséget átkelése és felfejlése alatt akarja visszavetni. De ez nem történt... Az ellenség az átkelést kierőszakolta...”¹³¹

Este egy lengyel és egy magyar zászlóalj a viasszaszorított csapatokkal együtt rohammal próbálkozott, hogy az ellenséget Újszegedről kiverje, de a túlerő viasszaszorította. Újszeged az ellenség birtokában maradt. Az osztrák világító golyók és rőppen-tyúk Újszegeden az egész házsört lángba borították, s a jól működő császári ágyúk a magyar csapatokat — többszöri támadás után — az Újszeged és Szőreg közt levő, korábban a szerbek ellen hídfőül szolgáló sáncokba, innen pedig Szőregre szorították vissza.¹³²

A magyar hadsereg a szabadban ütött táborn, a faluban ugyanis egy csapatot sem lehetett elszállásolni, mert azt Perczel Mór parancsára még márciusban felperzselték. Még csak a lőszerkészlet számára sem találtak helyet, hova a szokatlanul ömlő, tartós eső ellen elrejtették volna. Végre a templom egyik boltozatában helyezték el, hogy a tönkremenéstől megóvják.¹³³

Haynau, hogy a két alvezérének, Schlicknek és Rambergének, ideje legyen közelebb jőnni, másnap, augusztus 4-én csak ágyúzásra szorítkozott. Dembiński ezen a napon kétszeres erővel támadhatta és semmisíthette volna meg az osztrák seregnek a Tiszán már átkelt csapatait, de ő Szőreg mellett ekkor is tétlen maradt. Sem az elvonulásra, sem pedig a küszöbön álló csata elfogadására nem intézkedett határozottan.¹³⁴ „Ellenben Szőregnél elfoglalt hadálláson — írja Dembiński — még mindig lehetséges volt az osztrákokat néhány napig feltartóztatni anélkül, hogy akár emberekben, akár hadi készletben érezhető veszteséget szenvedtem volna. Mindenekelőtt időt akartam nyerni, mert a növekedő hősséggel az ellenséges hadsereg betegeinek száma is kellett, hogy növekedjék; továbbá csak vontatva akartam Temesvárhoz közeledni, hogy csak azon pillanatban érjek oda, melyben Görgey is elérheti Aradot”.¹³⁵

Dembiński Szőregnél nem akart csatát elfogadni. Amikor este hírt kapott arról, hogy Schlick osztrák generális hadteste vonult Makóra, elhatározta, hogy másnap Szőregről is elvonul, de nem — mint a július 31-én tartott haditanács kitűzte — a Maros bal partján Aradra, ahova Görgey már közeledőben volt, hanem Nagykikinda, illetve Temesvár irányában, hogy a balszárnán Kmety parancsnoksága alatt működő oszlop gyorsabban csatlakozhassék hozzá. Ezzel alkalma nyílt Haynauinak, hogy a két magyar sereg közé ékelődve, azokat végleg elszakítsa egymástól.¹³⁶

A Szentivány—Szőreg—Deszk körül egyesült magyar csapatok létszáma — a népfölkelést nem számítva — 38 ezer emberre tehető, mintegy 100 ágyúval. Amikor augusztus 5-én reggel Dembiński az osztrákok által elfoglalt tiszai hídfőben csapatmozdulatokra lett figyelmes, azonnal megkezdte útegei által a tüzelést. Mivel az ellenség csak lanyhán viszonozta, ebből Dembiński azt a következtetést vonta le, hogy az ellenség — az előző naphoz hasonlóan — aznap is nyugton marad, és a magyar se-

¹³¹ KATONA TAMÁS (szerk.): Az aradi vértanúk. I. Magyar Századok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 171—172. Lázár Vilmos honvéd ezredes aradi várfoagságában kivégeztetése előtt írt emlékirata.

¹³² TÓTH GYULA (szerk.): i. m. I. Budapest, 1978. 57—58. Mészáros Lázár Emlékiratai.; SZILÁGYI SÁNDOR: i. m. Pest, 1849. 50—51.; RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 315.; DANZER F. ALFONSZ: i. m. Budapest, 1874. 356—358.; SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 273.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 250.; Uő: i. m. II. Szeged, 1899. 169.; PAP JÁNOS: i. m. Szeged, 1886. 228—229.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 663.; Szegedi Napló 1890. jan. 8. sz. Estvéli jelentés. A szőregi csapatok 1849. augusztus 3-i helyzetét rögzíti.

¹³³ DANZER F. ALFONSZ: i. m. Budapest, 1874. 355.

¹³⁴ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 315.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 663.

¹³⁵ DANZER F. ALFONSZ: i. m. Budapest, 1874. 359.

¹³⁶ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 336—337.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 418—419.; BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 245.; SPIRA GYÖRGY: i. m. Budapest, 1959. 574.

reg elvonulását nem fogja akadályozni.¹³⁷ A fegyvertelen nemzetőröket Gál László vezénylete alatt már délelőtt 11 órakor megindította Bébára.¹³⁸

Haynau azonban keresztülhúzta a magyar főparancsnok számítását, mert augusztus 5-én délután két órakor a császári sereg 160 ágyúja megkezdte a tüzelést. Dembiński a sáncevonat fölötti parancsnokságot átadta Lázár Vilmos ezredesnek, ő maga pedig Szőregre nyargalt. Egyik rendelkezés követte a másikat; a katonák azt sem tudták, előre menjenek-e, vagy hátra. „Már kilenc óra tájban — írja Lázár Vilmos — bal-szárnyunk irányában az ellenségnél gyanús mozdulatokat lehetet észrevenni. Parancsot kaptunk, hogy tíz órakor kezdjük el a visszavonulást, azonban előttem tudva nem levő okokból, az indulás előbb tizenegyre, majd délután három órára halasztatott. Eközben az ellenség mozgása mindig élénkebb lőn. Három rendbeli jelentésemre Dembińskitől semmi intézkedést se nyertem...”¹³⁹

Haynau úgy állította seregét csatasorba, hogy az első harcvonalban — egészen közel a hídfő sáncaihoz — a IV. hadtest Lobkovitz hadosztálya, a Benedek dandárral az aradi úttól (a mai Makói út, azaz a 43. sz. fő közlekedési úttól) balra, s a Jablonowsky dandárral pedig az úttól jobbra állott fel. A második harcvonalba a IV. hadtest Herzinger hadosztálya, a harmadikba pedig Panjutin orosz hadosztálya került. A tüzértartálék az Auersperg vértess ezred fedezete alatt a Jablonowsky dandártól jobbra állott fel. A támadáshoz ekként összpontosított császári csapatok létszáma 25 ezer fő, volt, ezek között mintegy 5000 lovas.¹⁴⁰

Minthogy a szőregi töltés mögött jól fedett magyar tüzérsséggel szemben az arcvonalatámadás igen nagy veszteséggel járhatott volna, ezért Haynau a Bechtold lovas-hadosztályt a magyar baloldal megkerülésére rendelte ki. Ezen kívül egy orosz vadász-ezred három zászlóalját két lovas századdal és két osztrák röppentyű üteggel a szentiváni erdő megszállására indította el. Egyidejűleg e csapatok támogatására a Tisza jobb partján, a szentiváni erdővel szemben levő folyókönyöknél (a most Tiszasziget határában eső gátórház és szivattyú-telep táján) még hat orosz löveget állított fel. Az erdőt megszállva tartó két honvéd zászlóalj a döntő összeütközést be sem várva Szentivánra húzódott vissza (itt Újszentiván értendő). Erre az orosz gyalogság tüstént megszállta az említett erdőt, a tüzérsség és lovasság pedig arccal Szőreg és Szentiván felé az erdő előtt foglalt állást.¹⁴¹

Most tehát Bechtold megindíthatta volna támadását, de midőn a hídfőből késve kiinduló lovas hadosztály a Tisza mentén lefelé vonulva a szőregi (ún. kamara-) töltés közelébe ért, Dembiński néhány huszár századot indított ellene támadásba. De a huszárokat a császár-dsidások rövid összecsapás után visszavetették. Most már Bechtold tovább folytathatta útját. Mivel azonban a töltés sokkal magasabb volt, semhogy azon zárt osztagokkal átkelhetett volna, ezért hadosztálya zömével mindaddig várakozó állást foglalt el, amíg a tüzerek és az orosz utászok a töltésen megfelelő számú és nagyságú rést vágtak. A türelmét vesztett Haynau intézkedett a frontális támadás megkezdésére. Félkört alakítva felvonultatta az újszegedi hídfőtől a 199 löveget számoló 16 üteget Dembiński ütegeivel szemben a szőregi töltéstől 700—1000 lépésnyi távolságra.¹⁴²

Ha most Dembiński lovasságát a fedezet nélkül előresiető osztrák ütegekre rohamra indítja, a császáriak köreiből igen nagy zavart támaszthatott volna. Ámde az al-

¹³⁷ BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 242—244.

¹³⁸ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 345., 348.

¹³⁹ GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 664—665.

¹⁴⁰ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 335—341.; BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 245.

¹⁴¹ BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 246.

¹⁴² RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 335—338.; BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 246.

tábornagy inkább azon törte a fejét, miként lehetne legjobb szerével a döntő összeütkezés elől kitérni. Guyon hadteste már különben is útban volt Béba felé. Ennek megfelelően Dembiński ütegeit másfél órai harc után sorra kivonta a tűzvonalból. A tüzéség, valamint az egész sereg visszavonulását Dessewffynek kellett lovasságával fejeznie.¹⁴³

Liechtenstein altábornagy azonnal megkezdte a gyalogsági rohamot a töltés ellen. A Wisocki hadosztály néhány zászlóalja és egy üteg parancsot kapott Dembiński-től, hogy minden áron tartson ki állásában mindaddig a töltés mentén, míg a visszavonuló tüzéség és gyalogság kellőképpen el nem távolodik az ellenségtől. Mikor tehát a Jablonowsky dandár élosztagai a töltésre feljutottak, a kis magyar csapat ellentámadásba ment át, és csakhamar leszorította őket onnan. Az óriási túlerővel azonban nem tudtak megbirkózni.

Ezalatt az osztrák lovashadosztály is megindult a töltés mögött elfoglalt várakozó állásából, és báró Simbschen tábornok a császár-dsidások élén Szentivánnak vette útját. Mögötte kissé balra Lederer dandára, és még inkább balra oldalt, mintegy ezer lépésnyire a szentiváni erdő előtt két és fél üteg vonult fel. A Dessewffy parancsnoksága alá helyezett magyar lovas hadosztály az osztrák lovasság előnyomulásával szemben Szőreg dél-nyugati vége és a töltés között, arccal a szentiváni erdő felé vonult fel. Simbschen a magyar harcvonalnak Szőreg felé horogalakban visszahúzódott balszárnnyára vetette magát, az itteni gyengébb huszárosztagokat visszavetette, de további előnyomulásában meggátolta a magyar ütegek tüze.¹⁴⁴

Ezalatt a magyar huszárharcvonal többi része a Lederer dandárra, a Bocskai huszárok pedig az attól balra teljesen elkülönülten álló osztrák ütegekre támadtak. Csupán az mentette meg őket a megsemmisítéstől, hogy a töltés utolsó oldalán hátrahagyott Mansdorff ezredével a gáton átkelven a huszárokat oldalba támadta.¹⁴⁵ A Jablonowsky dandár osztagai ekkorára már szintén átkeltek a töltésen, s a huszárosztagokat meghátrálásra kényszerítették. Ezek — a sereg zömét követve — a tavasz óta romokban heverő Szőreg feladva, anélkül, hogy az ellenség üldözte volna őket, szintén Bébára vonultak vissza, ahol Dembiński seregével a csatára következő éjjelt töltötte.¹⁴⁶ „Bealkonyodott, amire az ellenség a szőregi állásunkat elfoglalta — jegyzi meg Lázár Vilmos honvéd ezredes kivégeztetése előtt írt emlékiratában —, ez mentett meg a megsemmisítéstől”.¹⁴⁷

Dembiński az elvonulást taktikailag olyan hibásan rendezte, hogy az osztrák támadás súlyos veszteségeket okozott, és a honvéd seregre rendkívül demoralizálólag hatott.¹⁴⁸ A magyarok vesztesége pontosan nem ismeretes, osztrák források a holtak és sebesültek számát hozzávetőleg 4—5000-re, a fogságba esettek számát pedig 3—400-ra teszi.¹⁴⁹ A halottakat az újszegedi kamaratöltés lábánál közös sírba temették

¹⁴³ BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest. 1898. 247.

¹⁴⁴ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 340.

¹⁴⁵ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867.; 346. KOVÁSSY ZOLTÁN: Lengyel mártír 1849-ben. Magyar Nemzet XXXV. évf. 272. sz. 1979. nov. 21.

¹⁴⁶ KLÖM XV. Budapest, 1955. 831—832. Kossuth tudósítása a szőregi ütközetről. Arad, 1849. aug. 8.; DANZER F. ALFONZ: i. m. Budapest, 1874. 361—365.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 419—421.; BREIT JÓZSEF: i. m. III. Budapest, 1898. 248.

¹⁴⁷ KATONA TAMÁS (szerk.): i. m. I. Budapest, 1979. 173. Lázár Vilmos honvéd ezredes aradi vár-fogságában kivégeztetése előtt írt emlékirata.

¹⁴⁸ STEIER LAJOS: i. m. Budapest, é. n. 175.

¹⁴⁹ RÜSTOW: i. m. II. Pest, 1866. 341.; GRACZA GYÖRGY: i. m. V. Budapest, 1898. 665.; SZÁNTÓ IMRE: A polgári forradalom és szabadságharc időszaka Szőregen. In: Szőreg és népe (Tanulmányok). Szerk.: HEGYI ANDRÁS. Szeged, 1977. 109—123.

el.¹⁵⁰ A honvédseregben olasz önkéntesek is harcoltak. Honvédeink és olasz önkénteseink emlékeztét Szőregen emlékmű és emléktábla őrzi.¹⁵¹

Szeged feladása óta az események rohamosan siettek a szabadságharc tragikus bukása felé. Mire Görgey Aradra érkezett, a Szeged környékén összpontosított magyar haderő helyzete teljesen válságosra fordult. Szőregnél Dembiński fővezér habozó, bizonytalan intézkedései folytán „e félig vívott, döntő csatánkat is elvesztettük”.¹⁵² A szőregi csatavesztéssel a magára hagyott forradalom és szabadságharc Szegeden és környékén befejeződött, és kezdetét vette Haynau katonai önkényuralma.

Imre Szántó

SZEGED AM ABEND DES FREIHEITSKRIEGES VON 1848—49

Der Aufsatz behandelt die Rolle der Stadt Szeged in den letzten Monaten (Juni—Juli) des ungarischen Freiheitskrieges von 1848—49.

Es erfolgte der letzte Aufzug im Drama des Freiheitskrieges. Nach der Niederlage der kaiserlichen Truppen im April wandten sich die Wiener Hofkreise nochmals an den russischen Zar Nikolaus I. um militärische Hilfe. Durch den Einfall der russischen Armee wurde die Krise vertieft und ihr Ausgang eingeleitet. Die zaristische Intervention hat die Führer der ungarischen Revolution unvorbereitet getroffen, nicht nur in militärischer Hinsicht, sondern auch wegen der ungeordneten Nationalitätenfrage. Um die aus der zaristischen Intervention entstehende Gefahr abzuwenden, die Kriegslust anzufachen, hat die Regierung ausgefunden, den Volksaufstand für „einen Kreuzzug“ zu erklären.

Auch die unter der Führung des Freiherrn Julius Haynau stehende österreichische Hauptarmee ist zum Angriff übergegangen. Gleichzeitig gab es einen Bewegungskrieg auf dem südlichen Kriegsschauplatz, in der Batschka und im Banat zwischen den serbischen Insurgenten, kleineren österreichischen Truppen und der südlichen ungarischen Armee. Nach dem Beginn der Offensive von Haynau, die unmittelbar die Stadt Pest bedrohte, hat der vereinigte Kriegs- und Ministerrat unter der Leitung von Lajos Kossuth einen neuen Operationsplan am 29. Juni entworfen. Die ungarische Kriegsleitung hat geplant, dass die ungarische Heré im Süden, im Theiss—Maros-Winkel um Szeged sich vereinigen und die Befreiung des Landes versuchen sollen. Infolge der bekannten militärischen Ereignisse hat Kossuth am 2. Juli deklariert, dass die Regierung und das Abgeordnetenhaus ihren Sitz nach Szeged verlegen.

In den ersten Tagen von Juli begann der Völkerfluss nach Szeged zu strömen. Die Regierung, ein Teil der Regierungsbeamten, viele Mitglieder der beiden Tafeln, Truppeneinheiten und die flüchtende Bevölkerung aus der Hauptstadt sind nach Szeged geflüht. Der Gouverneur-Präsident Lajos Kossuth und seine Frau mit ihrer Begleitung sind am 11. Juli in der Stadt angekommen. Kossuth versuchte hier die letzten Kraftreserven der Revolution zu mobilisieren. Die Stadt hat noch nie so eine Belebtheit gesehen, die in den letzten zwei Monaten des Freiheitskampfes hereinbrach.

Mit der Regierung kam auch Bălcescu, der revolutionäre Leiter des rumänischen Volkes nach Szeged, so ist es ihm endlich gelungen, am 13. Juli mit Kossuth zur Vereinbarung zu kommen: es entstand das Versöhnungsprojekt (Projet de Pacification) über die Aufhebung des Brüderkrieges zwischen dem ungarischen und dem rumänischen Volk, das später den Grund des Nationalitätengesetzes in Szeged bildete.

Mit der Vermehrung der Abgeordneten in Szeged haben die Sitzungen in der unteren Tafel begonnen. Inzwischen wurde aber die militärische und politische Lage der Revolution immer schwerer. Drei Kolonnen drängten sich unter der Führung von Haynau auf dem Donau—Theiss-Zwischenstromland gegen das Südland vorwärts. Um diese Zeit ist die Friedenspartei wieder in Bewegung gekommen, die diese Lage zur Machtübernahme von Artur Görgey günstig fand.

Am Morgen des 28. Juli explodierte der 60 Doppelzentner Schießpulver-Vorrat bei dem Brückenkopf in Neu-Szeged, der aus der Burg in das Zsótér-Lagerhaus hinübertransportiert wurde. Damit wurde das wichtigste Kriegsmateriallager der Honvéd-Armee vernichtet. An demselben Tag wurde — ver-

¹⁵⁰ MÉSZÁROS LÁZÁR: i. m. II. Pest, 1867. 343—350.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. III. Genfben, 1865. 419—421.; SZEREMLEI SAMU: i. m. II. Pest, 1867. 277—278.; REIZNER JÁNOS: i. m. Szeged, 1884. 250—251.; SPIRA GYÖRGY: i. m. Budapest, 1959. 573—574.

¹⁵¹ BÁLINT SÁNDOR: A szögedi nemzet. I. Szeged, 1976. 227

¹⁵² ELEK ISTVÁN (szerk.): i. m. Budapest, é. n. 201.; STEIER LAJOS: i. m. II. Budapest, é. n. 170.

später — das Nationalitätengesetz in der öffentlichen Sitzung des Landtages angenommen, das den Vertrag zwischen Kossuth Bălcescu bestätigte und die den Rumänen versprochenen Rechte auf alle Nationalitäten in Ungarn erstreckte.

Da der Feind nur 4—5 Meilen weit von Szeged stationierte, hat das Abgeordnetenhaus sich unbefristet vertagt. Ein Teil der Abgeordneten entfernte sich nach Arad, die meisten Mitglieder der Behörden flüchteten sich auch.

Kossuth wollte Szeged mit dem weit ausgebreiteten Schanzwerk verteidigen. Dembinśki, der Oberkommandant der um Szeged und in der Umgebung konzentrierten ungarischen Armee aus 60 tausend Mann wich aber dem Zusammenstoss aus und liess die Schanzwerke um Szeged unausgenutzt. Am 1. August verliess er Szeged ohne Kampf und zog sich hinter die Dämme von Szőreg zurück. Die Truppen von Haynau besetzten Szeged am 2. August ohne Kampf.

Nach der Übergabe von Szeged rannten die Ereignisse stürmisch gegen den tragischen Zusammenbruch des Freiheitskampfes. Als Görgey in Arad ankam, nahm die Lage der in der Umgebung von Szeged konzentrierten ungarischen Armee eine völlig kritische Wendung. Infolge der unentschiedenen, unbestimmten Massnahmen des Oberkommandanten Dembinśki „haben wir auch diese halb gekämpfte, entscheidende Schlacht verloren“ (bei Szőreg am 5. August).

Mit der Niederlage bei Szőreg sind die selbstüberlassene Revolution und der Freiheitskampf in Szeged und in seiner Umgebung zu Ende gegangen und die Militärwillkür von Haynau nahm ihren Anfang.

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VISZONYOK A SZŐREGI URADALOMBAN
SZEGED ZÁLOGBIRTOKLÁSA IDEJÉN
(1781—1831)

Szeged a Temesköz felszabadítása óta törekedett egykori birtokainak visszaszerzésére, többek között a Tisza—Maros szög bizonyos területeinek elnyerését tűzte ki célul. A Temesi Bánság megszervezésével és a külön tartományi igazgatás bevezetésével e birtokigényről le kellett mondania. A város figyelmét egyébként is lekötötte a kun pusztákért folytatott hosszas küzdelem, amely a XVIII. század közepén zárult le, Szeged ekkorra érte el birtokainak végleges királyi megerősítését.¹

A töröktől felszabadított Temes-vidék nagy része kincstári tulajdonba került, ahol a XVIII. század első felében több uradalmat szerveztek, köztük a szőregit, amelyhez a század közepén még csak három lakott község tartozott: Szőreg, Gyála és Szentiván. 1780-ban már 6 népes helység — az előbbieken kívül Újszeged, Rábé és Térvár — található az uradalom területén.²

1779-ben megszűnt a Bánság külön kormányzata, területén — a magyar rendek követelésére — visszaállították a hajdani Torontál, Temes és Krassó vármegyét. Az 1780-as bánsági úrbérrendezést követően II. József rendeletére Bécsben és Temesvárott megkezdődött a kincstári birtokok kiárúsítása illetve zálogba adása. A bécsi árverésen a szőregi uradalom kikiáltási ára 140 405 Ft volt, de jóval a „becsáron” felül — 180 909 Ft 12 kr-ért — került Szeged zálogos birtokába. A zálogidő 25 évre szólt, 1781. november 1-től 1806. október 31-ig tartott. A zálogbirtok elnyerésében közre játszott az a körülmény, hogy Szeged 1774-ben, majd 1779-ben nagyobb összeget (58 750 Ft-ot) kölcsönzött a kincstárnak.³ A város a kamara felügyeletével gyakorolhatta földesúri joghatóságát, s elszámolási kötelezettséggel tartozott a jövedelmekről és az uradalommal kapcsolatos kiadásokról.

Az uradalom zálogbirtoklása a kortársak szerint jelentősen hozzájárult a város felvirágzásához. A napóleoni háborúk nyomán fellépő gazdasági konjunktúra — a gabona, a dohány és az élőállat iránti kereslet növekedésével — ugrásszerűen megnövelte a földesúri jövedelmeket, s érdekelte tette a városi polgárokat abban, hogy kísérletet tegyenek az uradalom végleges megszerzésére. A zálogidő lejártá előtt 1804-ben

¹ REIZNER JÁNOS: Szeged története. I—IV. Szeged 1899—1900. I. 298—325.

² SZENTKLÁRAY JENŐ: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. (1779-től napjainkig.) Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. (Továbbiakban: SZENTKLÁRAY: Száz év.) Temesvár 1879.; BOROVSKY SAMU (szerk.): Torontál vármegye. Magyarország megyéi és városai. (Továbbiakban: BOROVSKY: Torontál vármegye.) Bp. 1911.; Uő: Csanád vármegye története 1715-ig. I—II. (Továbbiakban: BOROVSKY: Csanád vármegye.) Bp. 1896—1897.; RÁKOS ISTVÁN: Szőreg története újjátelepülésétől 1848-ig. HEGYI ANDRÁS (szerk.): Szőreg és népe. Szeged 1977. 89—108.

³ REIZNER: i. m. I. 381—382.; Csongrád megyei Levéltár. Szeged Város Titkos Levéltára, a Szőregi uradalom iratai. (Továbbiakban: CsmL: A szőregi uradalom iratai.) 3100/1806.

emlékiratot terjesztettek a király elé, amelyben sorra vették indokaikat, többek között hivatkoztak a város tetemes befektetéseire, a népesség gyarapítására és Újszeged mezővárosi címhez való juttatására.⁴

Mivel magánbirtokosok is szerették volna az uradalmat megvásárolni, Szeged mind magasabb tőke befizetésének ígéretére kényszerült: ajánlata 1810-ben — az addigi inscriptionalis tőkével, befektetésekkel együtt — elérte a 600 000 Ft-ot.⁵ Ilyen anyagi áldozat árán sikerült újabb 25 évre meghosszabbítani a zálogbirtoklást, a második zálogidő 1831-ben járt le. A város ekkor véglegesen elesett az uradalomtól, csupán Újszegedet kapta meg 1836-ban örökbirtokként. Cserében az öttömösi pusztából 2000 holdat kellett átengednie, illetve a jobb minőségű újszegedi földért értékkiegyenlítés címén 100 000 Ft-ot vont le a kincstár a mintegy 135 000 Ft-nyi városi kövelésből.⁶

Szeged és a szőregi uradalom története olyan periódusban fonódott össze, amikor Magyarországon megkezdődött a feudalizmus bomlása és a tőkés viszonyok erőteljesebb térhódítása. A várostörténeti kutatás éppen ezért nem nélkülözheti Szeged és a földesúri joghatósága alá tartozó községek gazdasági-társadalmi helyzetének vizsgálatát. Erre inspirált bennünket az a körülmény, hogy az elmúlt évtizedben megjelent a város két úrbéres községének (Tápé és Kistelek) monográfiája, miközben — Szőreg kivételével — érdemtelenül háttérbe szorult Szeged bánáti érdekeltségének kutatása.⁷

Rövid tanulmányunkban egyrészt az uradalom népességének vallási, nemzetiségi összetételét, foglalkozását, másrészt társadalmi helyzetét, jogállását, anyagi viszonyait próbáljuk bemutatni. Terjedelmi korlátok miatt egyelőre el kellett tekintenünk az uradalmi gazdálkodás, a falusi önkormányzat, a földesúri joghatóság (úriszék), az állami adózás stb. kérdéseinek vizsgálatától. Remélhetőleg rövidesen választ adhatunk e kérdésekre, s végső soron arra, hogy vajon mit nyert a város a zálogbirtoklással, s e közben hogyan sáfárkodott alattvalói sorsával.

I. Az uradalom népessége

Szeged 1781-ben nemzetiségi összetételét és jogállását tekintve vegyes népesség felett szerezte meg a földesúri joghatóságot. A török kiűzésekor is lakott Gyála, továbbá az 1730-as években újraterlepetült Szőreg és Szentiván lakosságának túlnyomó többségét szerb etnikum alkotta. A XVIII. század második felében újjáéledő Rábé és Térvár viszont kizárólag magyar népességnek — Szegedről kiköltözött magyaroknak és néhány elmagyarosodott katolikus délszláv (sokac) családnak — adott otthont.⁸ Újszeged áradásoktól sújtott földjén magyarok, szerbek és németek egyaránt megtelepedtek.

⁴ Közli REIZNER (i. m. IV. 545. sub CCXV.).

⁵ CsmL: Szeged Város Tanácsának iratai. Számozott iratok. IV. A. 1003. d. (Továbbiakban: Szeged, számozott iratok.) 101. doboz: 2870/1807.; 109. doboz: 1527/1810.; 115. doboz: 67/1812.

⁶ REIZNER: i. m. II. 18—19., 33—34.

⁷ JUHÁSZ ANTAL (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé Község Tanácsa 1971.; Uő: (szerk.): Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből. Kistelek Nagyközség Tanácsa 1976.

⁸ BÁLINT SÁNDOR: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Első rész. A Móra Freenc Múzeum Évkönyve 1974/75—2. Szeged 1976. 129—137., 211—212., 239.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 55. doboz: 572/1795.; a térvári kertészek (Mészáros, Börcsök, Molnár, Kiss, Kökény, Csipak, Hódy, Varga stb.) valamennyien magyarok, a rábéiak hőzött viszont a magyarok mellett (Agoston, Süveg, Juhász, Molnár, Nagy, Lévai, Kósó, Takács stb.) sokac családokat is találunk (Pópit, Szivoczka).

A szegediek több évtizedig tartó kirajzása az 1730-as években kezdődött: egyaránt irányult a környező uradalmak lakatlan pusztáira és a már népesedő településekre. A pusztákra elsősorban dohánytermesztő kertészek (hortulani) mentek, s a XVIII. század derekán a Tisza és a Maros mellékén sorra jöttek létre a dohánykertész telepek, így az Erdődy-, később Pallavicini-uradalom területén (Hantháza, Dóc, Anyás, Sövényháza stb.), a Károlyiak csongrád-vásárhelyi uradalmában (Csanytelek, Földvár, Mártély, Sámson) és a Bánság kincstári praediumain. A kertészek többsége a szegediek közül került ki, de csatlakoztak hozzájuk Csongrád és Csanád megye földnélküli zsellerei is. Sámsonra elsősorban vásárhelyi zsellércsaládok, Klárafalvára pedig újcsanádiak költöztek.⁹ A szőregi uradalom területén a Gyála határához tartozó térvári, illetve a Szőreghez kapcsolt rábéli praediumot „szállták meg” szegedi kertészek. Térvári jelenlétükre már 1743-ból vannak adataink. Ekkor 18 szegedi kertész kötött szerződést a gyálaiakkal a térvári határrész kibérlésére meghatározott évi árendáért.¹⁰ 1748-ban három szegedi család telepedett le — immár véglegesen — Rábén és Térváron. A többség állandó megtelepedése és a várostól való elszakadása csak fokozatosan következett be, hasonlóan a dóci, sövényházi stb. kertészekhez. Ezt bizonyítja Szeged 1750. évi vagyonösszeírása, ekkor a 20 térvári kertész közül 17-nek volt Szegeden háza.¹¹ Végleges kiköltözésükre az 1770-es években került sor, amit elősegített a dohánykertész községek helyzetének kincstári rendezése. 1777-ben Térváron 14, Rábén 24 háztartást regisztráltak. A szőregi uradalmon kívül a törökkanizsai járásban további 7 kertész község népesedett be, lakóinak jelentős részét szegediek alkották. Szegedi magyarok kerültek, immár a város zálogbirtoklása idején, az ún. „Szt. Iványi Szigetbe”, a mai Tiszasziget területére, ahol az 1780-as években 33 kertész família foglalta el az Újszentiván területére átköltözött szerbek helyét.¹²

A szegedi kirajzás ugyanakkor a lakott településekre is juttatott el számottevő — többségében szerb, töredékében magyar — kitelepülőt. 1738-tól 1752-ig 304 család hagyta el a várost, közülük 86 a szőregi uradalom területén telepedett le. Szőregre 1744—1750 között 11, Gyálára 1744—1745-ben 8, Szentivánra ugyanakkor 20 család költözött. Ekkor még az uradalomhoz tartozott Deszk is, ahová 44 família került.¹³ A magyar kitelepülők arányára jellemző, hogy a Szőregen megtelepülők között mindössze 4, a gyálaiak között pedig 1 magyar családot találunk. Tömegesebb kirajzásaikra a század második felében, elsősorban Szeged zálogbirtoklása idején került sor, de 1848-ig kisebbségben maradtak.

⁹ A kertészekre ld. TAKÁCS LAJOS: A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964. 43—95.

¹⁰ CsmL: Szeged Város Tanácsának iratai. Számnélküli iratok. IV. A. 1003. c. (Továbbiakban: Szeged, számnélküli iratok.) 5. doboz: sz. n./1746.: „már harmadik esztendeje bizonyos darab földet erga praestandum annualementum arendám az Gyálaiaktól magunk szükségére föll vettünk,... mind adigh valameddigh nekünk fogh tetczeni.”

¹¹ A kitelepülőkre ld. CsmL: Szeged Város Tanácsának iratai. Feudális összeírások. (Továbbiakban: Szeged, feudális összeírások.) 24. sz.: Specificatio Civium et Inhabitorum ex hac Regia Civitate aliorum transmigrantium.; A térvári kertészekre ld. Uo. 1. sz.: 2. füzet: Conscriptio in Palanka Anni 1750/51.; TAKÁCS: i. m. 52—60.

¹² BOROVSKY: Csanád vármegye. II. 502., 595.; BÁLINT; i. m. I. 205., 247.; GYIMESI SÁNDOR: A telepítvényes falvak „felszabadulása”. SZABÓ ISTVÁN (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I—II. Bp. 1965. I. 165—166.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 103. doboz: 1808/1808.: leggyakoribb családnevek: Molnár, Csala, Kovács, Visnyei, Szekeres, Kiss, Lakatos, Szélpál, Füleki, Révész, Halápi, Bódi, Puskás, Terhes, Onozó, Barta, stb.

¹³ Uo. Szeged, feudális összeírások. 24. sz.: Specificatio Civium et Inhabitorum ex hac Regia Civitate aliorum transmigrantium.

A népesség számszerű gyarapodását három időmetszet érzékelteti:¹⁴

	1783	1784/87	1850
Szőreg	1294	1416	2430
Gyála	1012	1070	1838
Újszentiván	343	358	669
Újszeged	75	63	582
Rábé	153	178	322
Térvár	104	112	174
Öszentiván	—	—	354
Összesen	2981	3197	6369

Az 1783. évi lélekösszeírás feltünteti a népesség vallási megoszlását, segítségével következtethetünk a nemzetiségi arányokra. Jóllehet a lélekösszeírás nem tesz különbséget görögkeleti szerbek vagy románok, katolikus magyarok (németek) vagy délszlávok között, mégis alkalmas arra, hogy a nemzetiségi megoszlást hozzávetőleges pontossággal meghatározzuk. Segítségünkre van Torontál megye 1787-ben készült kimutatása, amely a nyelvhasználatot tünteti fel helységenként: Gyála és Szőreg a egyes ajkú (szerb, magyar), Újszentiván a szerb, Rábé és Térvár pedig a magyar nyelvű községek sorába tartozott.¹⁵ Összehasonlításul Fényes Elek adatait használtuk fel:

	Népesség száma	katolikus		görögkeleti		Ebből zsidó		ismeretlen		protestáns	
		szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1783											
Szőreg	1294	385	29,8	809	62,5	7	0,5	93	7,2	—	—
Gyála	1012	69	6,8	922	91,1	—	—	21	2,1	—	—
Újszentiván	343	—	—	336	97,9	—	—	7	2,1	—	—
Újszeged	75	56	74,7	—	—	13	17,3	6	8,0	—	—
Rábé	153	151	98,7	—	—	—	—	2	1,3	—	—
Térvár	104	95	91,4	—	—	—	—	9	8,6	—	—
Összesen	2981	756	25,4	2067	69,3	20	0,7	138	4,6	—	—
1850											
Szőreg	2430	1030	42,4	1380	56,7	20	0,8	—	—	—	—
Gyála	1838	120	6,5	1712	93,1	6	0,3	—	—	—	—
Újszentiván	669	100	14,9	562	84,0	7	1,0	—	—	—	—
Újszeged	582	552	94,9	6	1,0	18	3,1	—	—	6	1,0
Rábé	322	318	98,7	—	—	4	1,3	—	—	—	—
Térvár	174	174	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Öszentiván	354	354	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	6369	2648	41,6	3660	57,5	55	0,8	—	—	6	0,1

¹⁴ Arhív Vojvodine Sremski Karlovci. Fond: Torontalska Županija. Conscriptio Animarum In Processu Kanischajensi pro Anno 1783. peracta. Mikrofilmen: CsmL: Szeged. Rolna: 2. (Továbbiakban: CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 2.); DANYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Bp. 1960. 194—197.; FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára, amelyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I—IV. (Továbbiakban: FÉNYES: Magyarország geographiai szótára.) Pest 1851. II. 62., III. 271., IV. 77., 101., 158., 201.

¹⁵ CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 6. Tabella Locorum Incolarum, qua Linqua uti asso-
lere... (1787).

Szöregen görögkeleti és katolikus parókia is működött, Gyálán és Újszentivánon csak görögkeleti. Az itt élő katolikus kisebbség valamint Térvár, Rábé, Ószentiván és Újszeged katolikusai a szőregi anyaegyházhoz tartoztak.¹⁶

A népesség eltérő jogállású volt: Szőreget, Gyálát és Újszentivánt úrbéres jobbágyok „lakták”, Rábé és Térvár kertészei örökbirtokkal rendelkező kontraktualistáknak („örökös kertészek”-nek) számítottak, míg Ószentivánra bérlő (árendás) kertészek kerültek. Újszeged lakóit e fenti kategóriák egyikébe sem sorolhatjuk, az itt letelepülők a házhelyükön kívül más földet (külsőséget) nem kaptak, helyzetük a házas zsellérekéhez hasonlított: házuk után cenzust fizettek és meghatározott számú gyalogrobottal tartoztak.¹⁷

II. Gazdasági élet

Az úrbéres községek gazdálkodásának kereteit az 1780. évi úrbérrendezés során szabályozták. Ekkor mérték ki véglegesen a jobbágyok telki állományát (constitutivum sessionale) illetve egységesítették a földesúri szolgáltatásokat. A bánsági úrbéri rendelet — eltérően az 1767. évitől — a föld minőségétől függetlenül, egységesen határozta meg a belső és külső telek nagyságát. Különbség mutatkozott annyiban is, hogy a résztelki állományt (fél-, negyed-, nyolcadtelek) nem az egésztelekhez arányosítva állapították meg.¹⁸

Telekkategória	Belsőség (kh)	Külsőség (kh)	szántó	Ebből rét	legelő
egésztelek	1	33	24	6	3
féltelek	1	18	12	4	2
negyedtelek	1	10	6	3	1
nyolcadtelek	1	6	5		1

Az 1767. évi rendelet a legelőt a földesúr és jobbágyai közös használatában hagyta, a szántó mellett csupán a rét nagyságát szabályozta. A Torontál megyével határos Bács, Csongrád és Csanád megyékben egy-egy egésztelek után 20—22 kaszásban állapították meg a jobbágyok járandóságát. Az 1780. évi rendelet viszont a rét mellett meghatározta a jobbágyokat illető legelőterületet is. A közös legelőből az egésztelkesek járandósága 3, a féltelkeseké 2, a negyed- és nyolcadtelkeseké pedig 1 kataszteri hold volt. A szőregi uradalomban az úrbéres földállomány 211 egész és 5/8 teleknek felelt meg 1780-ban, ebből Szőregre 75 7/8, Gyálára 107 7/8, Újszentivánra 27 7/8 sessio jutott.¹⁹

¹⁶ Gyálán és Szöregen 2—2, Újszentivánon 1 görögkeleti pópa, Szöregen ezenkívül 1 katolikus pap működött 1783-ban. A kérdésre ld még: SZENTKLÁRAY JENŐ: A csanádi egyházmegye története. I. A Csanád-egyházmegyei plébániák története. Temesvár 1898. 310.; BOROVSKY: Csanád vármegye. II. 138., 556.

¹⁷ Az úrbérések helyzetére ld. PAULY, CAROLUS: Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae. Viennae 1817.; A kertészek társadalmi helyzetéről: GYIMESI: i. m. 154—206.; Újszegedre: REIZNER: i. m. II. 36.; BÁLINT: i. m. I. 104—108.; SZENTKLÁRAY: Száz év. 451.

¹⁸ A bánsági úrbéri rendelet eltéréseire ld. PAULY: i. m. 387—391., a telki állományra: Uo. 30.; SZENTKLÁRAY: Száz év. 374—375.; BOROVSKY: Torontál vármegye. 447.; WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti Taulmányok 6. Bp. 1979. 27.: már az 1760-as években — a rendszeressé váló állami telepítések idején — egy sessio 34 kataszteri holdnak felelt meg a Bánságban. A nyolcadtelkesek együtt kapták meg szántó- ill. rétejárandóságukat, s többnyire szántóként hasznosították az 5 hold földet. Ezt igazolják az 1828-as országos összeírás adatai is (OL: Filmtár B 182. doboz: Gyála, B 188. doboz: Szőreg, Újszentiván).

¹⁹ Bács, Csongrád és Csanád megye adataira ld. KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 149.: 1 kaszás 800—1200 négyszögölnek felelt meg, ekkora területet tudott egy ember egy nap alatt lekaszálni.; A szőregi uradalom úrbéres földállományára ld. OL: Urbaria et Conscriptiones. (Továbbiakban: U. et C.) fasc. 223. no. 20.

Az úrbéres jobbágyszőlő kimérésével fennmaradó „feleslegföldet” — bánási elnevezéssel „Überland”-ot — majorságinak (allodiálisnak) minősítették. E kategóriába sorolták a halastavakat, a nád- és gyékényvágásra alkalmas mocsaras határrészeket, a legeltetéssel és „réti széna” kaszálásával hasznosítható „vízjárta földek”-et, a belőlük kiemelkedő térségeket („szigetek”, „hátságok”), ahol a telki állományon kívüli szőlő-hegyek terültek el. Az Überlandon keletkeztek a jobbágyszőlő szorgalommal művelhetővé tett ún. iparszerű telkek is. Az überlandiális föld nagyságáról Szőreg adatai tájékoztatnak bennünket: 1780-ban 7198 kataszteri holdat foglalt el, ebből közepes minőségűnek számított 345, rossznak 3243, mocsarasnak 3610 hold. Gyála és Újszentiván feleslegföldjének kiterjedését érzékelteti a következő adat: belőle szakították ki 1808-ban a Vedres Istvánnak átengedett — 3569 holdnyi — határrészt, a későbbi Vedres-házát.²⁰

Az úrbéres községek által hasznosított földterület művelési ágankénti megoszlása 1782-ben így alakult:²¹

	Úrbéres és telken kívüli áll. össz. (kh)	Úrbéres telki állomány						Telken kívüli állomány	
		szántó kh	%	rét kh	%	legelő kh	%	szőlő kh	%
Szőreg	2990,6	1945	65,0	618	20,7	308	10,3	119,6	4,0
Gyála	3760,6	2589	68,8	713	19,0	355	9,4	103,6	2,8
Újszentiván	1192,1	655	55,8	367	30,8	103	8,6	57,1	4,8
Összesen	7943,3	5199	65,5	1698	21,4	766	9,6	280,3	3,5

A dohánykertészek kis területen gazdálkodhattak: 1780-ban a 24 rábái háztartás 69,5 hold szántót, 245,1 hold rétet és legelőt valamint 152,8 hold nádas, mocsaras térséget birtokolt. A 14 térvári háztartás ugyanakkor 70,6 hold „dohányföldet” művelt, amelyhez legelő és rét címén 286 hold föld tartozott. Nem tért el ettől a többi dohánykertész falu helyzete sem: 1782-ben a törökkanizsai járás 9 kertész településének 175 adózója együttesen 3392,4 hold felett rendelkezett. A telken kívüli állományként számoltartott földterület 38,4%-át (1301,3 hold) foglalta el a rét és a legelő, s mindössze 17,3%-át (586,6 hold) a szántó, míg a többi vízállásos térség volt.²²

1. Földművelés

A három úrbéres községben az 5199 hold szántót háromnyomásos rendszerben művelték, így a mindenkor vetésterület a szántó kétharmadának felelt meg. A vetésterület nagy részét a korszak végéig a gabonafélék foglalták el: az első nyomásba kerültek az őszi (tisza búza, kétszeres: búza és rozs vegyesen), a másodikba a tavaszi kalászosok (árpa, zab), de itt kapott helyet a kukorica is. A dohány fokozatosan terjedt el a tavasziak nyomásában, előzőleg iparszerű földön termesztették. A zöld-

²⁰ Uo.; A Vedres Istvánnak átengedett határrészről: CsmL: A szőregi uradalom iratai. Kontaktusok. Gyála területéből 1641, Újszentivánból 1928 kataszteri hold került Vedres birtokába. Az Überlandra ld. VARGA JÁNOS: A jobbágyszőlő földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 41. Bp. 1967. 18., 56—59.

²¹ CsmL: Torontalska Županija. Rolna 9. Comitatus Torontaliensis. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis (1782).

²² OL: U. et C. fasc. 223. no. 20.; CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 9. Tabacarii in Praedibus et Diverticulis (1782). Térvár és Rábé 1780-as adatait közli: GYIMEST: i. m. 168.

ségfélék (lencse, borsó, bab), az ipari növények közül a kender és a repce külön kiszakított határrészekre került.²³

Az úrbéres községek vetésszerkezete 1787-ben jól tükrözi a kalászosok egyeduralmát:²⁴

	Bevetett terület (kh)	Ebből							
		őszi búza		tavaszi árpa		tavaszi zab		kukorica	
		kh	%	kh	%	kh	%	kh	%
Szőreg	1244	622	50,0	298	23,9	99	7,9	225	18,1
Gyála	1727	862	49,9	632	36,5	65	3,7	168	9,7
Újszentiván	426	211	49,5	139	32,6	14	3,2	62	14,5
Összesen	3397	1695	49,8	1069	31,5	178	5,2	455	13,4

A terméseredményeket illetően az 1828-as országos összeírás megemlíti, hogy Szőregen több év átlagában 3—4-szeres, Gyálán és Újszentivánon 4—5-szörös volt a maghozam. Ez az átlag természetesen szélsőséges értékeket takar, jó esztendőkből, amikor elmaradtak az áradások és az időjárás is kedvezett, 7—8-szoros termést takaríthattak be, aszályos vagy árvizes években — ilyeneknek számítottak a következők: 1790, 1794, 1816, 1830 — az elvetett magnál alig termett több. A terméssingadozást az alábbi évek adatai igazolják:²⁵

	búza (p.m.)			árpa (p.m.)			zab (p.m.)		
	1785	1787	1791	1785	1787	1791	1785	1787	1791
Szőreg	5 220	5 160	8 835	800	6336	4300	250	2124	912
Gyála	8 943	17 200	12 480	1200	5580	3920	300	1040	1980
Újszentiván	1 903	4 020	2 750	200	3048	820	70	312	672
Összesen	16 066	26 380	24 065	2200	14 964	9040	620	3476	3564

A táblázatban feltüntetett évek közül az 1785-ös gyenge, az 1787. és 1791. esztendő közepes termésűnek minősült. 1788 februárjában több család gabonát kért Szegedtől, mivel „oly annyira megfogyott a gabonájuk, hogy nincs mit enni” — írták beadványukban.²⁶ Gyálán 12, Újszentivánon 3, Szőregen 25 család, együttesen 98 főt fenyegetett a „kenyérhiány”. 1790 szeptemberében — közvetlenül a nyomtatás után — 33 gyálai jobbágy 100 köből (1 köből = 2 p. m.) búzát kért a szegedi tanácstól őszi vetésre, „különben meddőn maradnak a földek”.²⁷ Rossz volt a termés 1794-ben

²³ A növénytermesztésre ld az 1791-es részletes uradalmi kimutatást: CsmL: Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793., továbbá az 1828-as országos összeírás „megjegyzéseit”: OL: Filmtár B 182. doboz: Gyála és Térvár, B 186. doboz: Rábé és Ószentiván, B 188. doboz: Szőreg, Újszentiván, Újszeged.

²⁴ CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 6. Cím nélküli irat német nyelven a jobbágyok telki állományáról, vetésterületéről (1787)

²⁵ Uo. Rolna: 5. Tabella Conscriptiois Frugum de Anno 1785 in Processus Kanisaiensi peracta.; 1787-re vonatkozóan ld. a 24. sz. jegyzetet!; Az 1791-es adatokra: CsmL: Szeged, számozott iratok 45. doboz: 581/1793.; 1 pozsonyi mérő = 62,5 liter, de jelent területmértéket is, akkora területet (kb. 600 négyszögöl), amelybe 1 p. m. gabonát szoktak vetni.

²⁶ CsmL: Szeged, számozott iratok. 20. doboz: 212/1788., 290/1788.; A gyenge ill. közepes termésű évekre ld. MÉREI GYULA (szerk.): Magyarország története 1790—1848. I—II. Bp. 1980. (Továbbiakban: MÉREI: Magyarország története 1980.) I. 427—428.

²⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 32. doboz: 1073/1790., 1091/1790., 35. doboz: 490/1791.; Szeged Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. (Továbbiakban: Szeged, tan. jkv.) 490/1791.

is, ekkor Szőregen 115-en, Újszentivánon 47-en, Gyálán 46-an maradtak élelem és vetőmag nélkül.²⁸

A „szűk esztendő” az egyszerű újratermelést veszélyeztették, hiszen ilyenkor nemcsak a vetőmagot élték fel a szűkölködők, hanem elveszítették igásaikat is. Erről a szőregiek 1795-ben így írtak: „a nagy szárazság miatt oly kevés gabona termett há-
tárunkban (ti. 1794-ben, R. I.), hogy nyomtatás végéig könnyen eléltük, kivéve né-
hány vagyonosabb gazdákat..., akiknek marhái és egyéb jószágai valának, kenyér
szüksége miatt legkisebb áron eladni kintelenek voltunk azokat, és arra jutottunk so-
kan és számosan, hogy mindenféle marháinkból kipusztultunk.”²⁹

A termésingadozás végigkísérte az egész korszakot. 1831-ben Gyála bérlője, Korda János azért kesergett, mert 1829-ben „egy keresztből csak egy véka búzát” nyert, holott „az előtti esztendőkre négy és öt vékát is szokott fizetni”.³⁰ A kereszt-
ként kinyomtatott 4—5 véka mag jónak számított, átlagosnak azonban a 2—2,5 vékás
hozamot tekinthetjük. Ilyen közepes termésű évnek számított 1791, ekkor egy kereszt
dézsmabúzából 1 pozsonyi mérővel (1 p.m.=2 véka) nyomtattak ki. Hasonló volt az
árpa maghozama is, rudasonként — Szegeden és az uradalom községeiben 2 rudast
egyenlőnek vettek 1 keresztrel, azaz 20 kévével — 0,5 pozsonyi mérő átlagot értek el.
Valamivel bővebben fizetett a zab, egy rudasból 0,6 mérőt nyertek.³¹

A termelési eljárások és munkaeszközök nem változtak 1831-ig. Az őszi gabona
alá Gyálán és Újszentivánon kétszeri, Szőregen háromszori, a tavasziak alá mindenütt
egyszeri szántással készítették elő a talajt. Az eltérés a föld minőségével magyarázha-
tó: Gyála és Újszentiván elsőosztályú földjén kétszeri szántással is megtermett a ga-
bona. Ezért a gabonaföldet nem trágyázták, elégségesnek tartották az 1 éves pihente-
tést, az ugarolást. Egy-egy nehéz faeke elé 4—6 ökröt fogtak, a vetés után pedig tüs-
kés boronával egyengették el a talajt. Aratásig a gabona újabb munkát nem igényelt,
legfeljebb a konkolytól és a roztól tisztították meg a búzatáblákat, hogy „a jövőre
tisztább búzát földjeikbe vethessenek”.³²

A tiszta búzát és a kétszerest „kiki aratván, kévékbe kötözte”, majd keresztbe
rakta. Bár a tavasziaknál is előfordult a kévébe kötés, mégis általánosabb volt a ka-
szálás és a rudasokba gyűjtés. Ez a módszer gyorsította ugyan az aratást, de a vontá-
s miatt nagyobb szemvesztéssel járt. Olykor előfordult, hogy az ősziékből a „cse-
kélyebb részt” szintén kaszákkal „takarították le”. A szérűkre hordott vagy vontatott
gabonát mind a jobbágyok, mind pedig az uradalom — külön „dézsmaszűrűn” — lo-
vakkal nyomtatta ki.³³

A gabona tárolására szolgált a földverem és a kamra. Földfeletti létesítmények
(hambárok) építésére az uradalom bérlői szolgáltatottak példát. Közismertek Vedres
István újszerű téglavermei Vedresházán, amelyek a kenyérsütő „boglyakemencék”-

²⁸ Uo. Szeged, számozott iratok. 52. doboz: 2097/1794., 56. doboz: 1079/1795., 1101/1795.

²⁹ Uo. 56. doboz: 1079/1795., 53. doboz: 2313/1794.

³⁰ Uo. A szőregi uradalom iratai. 146/1831.: az 1281 kereszt búzából 320 1/2 köből szemet nyert. Nem kedvezett az 1830-as esztendő sem, ekkor 1121 kereszt dézsmabúzából szedhetett be, amelyből — mivel egy-egy kereszt fél vékánál többet nem adott — 140 1/8 köből szemet nyomtatott ki.

³¹ Uo. Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793.

³² Uo. 58. doboz: 2065/1795.

³³ Uo. A gyálaiak „aratott gabonán” a sarlóval vágott és kévékbe kötött búzát, kétszerest értették, ezt tekintették maguk is „fejlettebb” eljárásnak. A kérdésre ld. HOFFMANN TAMÁS: A gabo-
naneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. 116., 203.: 1 lóval — 5—6
keresztet tart a mazó ágyásból — 1 nap alatt 300—480 kg szemet nyertek. 2 lóval — 6—7 keresztet
tartalmazó ágyásból — naponként 480—560 kg volt a teljesítmény. Szeged az uradalmi „szűrűre”
behordatott gabonát 25 részessel nyomtatta ki, búzából 1791-ben heted, tavasziakból hatod részt
kaptak (CsmL: Szeged, számozott iratok, 45. doboz: 581/1793.)

hez hasonlítottak.³⁴ Arra viszont nincs adatunk, hogy ezek elterjedtek volna a jobbágyok háztartásaiban. Szeged a házi kezelés időszakában (1781—1791) Szőregen magtárát (magazinum) épített, itt tárolták a dézsmagabonát. A gabonakonjunktúra a napóleoni háborúk idején arra készítette a bérlőket, hogy saját költségükön újabb tárolókat építsenek. Ezek közül a Róth és Nagy család létesítményeit ismerjük. 1806-ig hatalmas „kukorica hambárt” (górét) és három szintes („két padlásos”) — méreteiben is lenyűgöző — magtárát építettek Szőregen. A téglából emelt magtár hossza 40, szélessége 12 lépés volt, értékét 1809-ben 9195 Ft 40 kr-ra becsülték.³⁵

A dohánykertészek maguk is termesztettek gabonát, de olyan kis mértékben, hogy saját szükségletüket sem tudták kielégíteni. Az őszentivániai a XIX. század első éveiben (1801—1806) 94 kataszteri hold dohányföldet és 36 hold „búza alá való föld”-et béreltek az uradalomtól; gabonatermesztésük után „átaljában” évi 16 pozsonyi mérő gabonadézsmával tartoztak. Hasonló nagyságrendre utal az 1828-as összeírás Térvár és Rábé esetében is. Az előbbinél 47, az utóbbinál 46,8 hold volt a vetésterület, egy-egy kertészre átlagosan 3,3 illetve 1,8 hold esett.³⁶ A gabonahiány miatt fellépő drágaság gyakran kritikus helyzetet teremtett, miként 1794-ben, amikor 17 térvári, 22 rábői és 49 őszentiváni kertész kért gabona- illetve pénzsegélyt az uradalom akkori bérlőjétől. Róth József „teljesítette” a kérést, de „folyó áron” — a búza köblét 6, az árpaét 7, a kukoricát pedig 8 Ft-ért — osztotta ki közöttük a gabonát. A kölcsönt „kész pénzben” kellett visszafizetniük. A tetemes összeget nem tudták a következő évben törleszteni, ezért a bérlő — a restancia behajtására — lefoglalta dohánytermésüket.³⁷

A községek lakói a tavasziak nyomásában termesztett kukoricát többszörösen hasznosították: állati takarmánként és emberi étkezésre egyaránt felhasználták. 1787-ben 455 holdon termesztették, Szőregen ekkor 2150, Gyálán 835, Újszentivánon 580 pozsonyi mérő termést takarítottak be.³⁸

Miután a kereslet az amerikai függetlenségi háborútól kezdve egyre nőtt a dohány iránt, az úrbéres jobbágyok közül mind többen tértek át a dohánytermesztésre. Szeged közelsége megkönnyítette az értékesítést, egyrészt a város piacán maguk is eladhatták termésüket, másrészt — s ez vált általánossá — helyben vásárolták fel tőlük a dohánykereskedők. Kompokkal, kisebb hajókkal közvetlenül Ószentivánról szállították Szegedre a dohányt, ahol nagyobb hajókra rakták, majd értékesítették.³⁹

A dohány térhódítása a gabonaföldeken kívül a szőlők rovására is történhetett: 1808-ban a gyálaiak beszámoltak arról, hogy „néhány lakosok, az szőlőnek osztatott

³⁴ Vedres István tapasztalatait a Nemzeti Gazda 1815. évi decemberi számában (321—322. p.) tette közzé. Működéséről ld. FARKAS LÁSZLÓ: Vedres István mérnök élete és működése. Szeged 1937. 56—57.

³⁵ CsmL: A szőregi uradalom iratai. sz. n./1806.: „Pénzbéli Bötsüje Azon Épületeknek, melyeket Nemes Szeged Várossa a Szőregi Uradalomba, mint Földes Uraság 1781-dik esztendőitől fogva 1806-dik esztendeig tulajdon költségén építtetett.”; Uo. 2083/1811 sz. alatt található az épületek tervrajzai; Szeged, számozott iratok. 108. doboz: 2914/1809., 110. doboz: 2679/1810.

³⁶ Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.; OL: Filmtár B 182. doboz: Térváron 24 háztartásból 14 rendelkezett vetéssel.; B 186. doboz: Rábén a 39 háztartásból 26-nak volt vetése.

³⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 55. doboz: 572/1795., 56. doboz: 1079/1795., 1101/1795., 57. doboz: 1746/1795., 58. doboz: 2065/1795.: „Róth József árendátor... termett dohányunkat más külsőkereskedőknek egyáltalában eladni nem engedti.”

³⁸ Uo. Torontalska Županija. Rojna: 6. Cím nélküli irat német nyelven a jobbágyok telki állományáról, vetésterületéről.; FÉNYES ELEK: Magyarország statisztikája I—II. Pest 1842—1843. I. 124—125.; Magyar Gazda 1845. V. évf. 104. és 105. sz. 1716.

³⁹ Szeged elsőrendű piaci központ jellegére ld. MÉREI: Magyarország története 1980. I. 294—295., 299.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 48. doboz: sz. n./1793.: Véber György szegedi kereskedő írja: „azon kompot, 66 Bálából álló dohánynyal megrakván Szent Iványon, bé hoztam annak utánna a Tiszára.”; 56. doboz: 1144/1795.

földüket be nem ültették szőlő vesszőkkel, hanem dohányt termesztettek bennük”.⁴⁰

Az úrbéres községek dohánytermesztésének nagyságrendjéről szórványos adatok maradtak fenn. 1787-ben Gyálán 340, Szőregen 180, Újszentivánon 140 mázsa dohány termett. 1791-ben a három község jobbágyaitól 36 mázsa és 13 font dézsmadohányt szedtek be. A dohánytermesztés jelentőségének növekedésére következtethetünk a szőregi adatok alapján: 1837-ben Szőregen 229 főt írtak össze, ezek együttesen 39 511 „dohánykötéllal” rendelkeztek. Az összeírást az tette indokolttá, hogy a község kölcsönt vett fel, s ennek fejében lekötötte a várható dohánytermést. A pontos számbavétellel akarták megelőzni az egyéni dohányértékesítést. Még ennél is többet mondanak egy 1831. március 26-án kelt kimutatás adatai. Eszerint 52 szőregi dohánykertész 17 954 Ft előleget vett fel, de a dohány leadásakor csak 12555 Ft-ot tudott visszafizetni, adós maradt a kereskedőnek a következő évi számadásig 5399 Ft-tal.⁴¹

A dohánykertész községek termelésének nagyságrendjére Ószentiván adataiból következtethetünk: 1801—1806 között 94 holdon termesztettek dohányt, s átlagosan évi 860 mázsás termést takarítottak be az itt élő kertészek.⁴²

Év	A termés mennyisége		Holdankénti átlagtermés mázsa	1 mázsa ára	
	mázsa	font		Ft	kr
1801	700	—	7,4	4	30
1803	923	70	8,7	9	—
1804	1065	20	11,3	14	15
1805	1115	20	11,8	15	30
1806	500	—	5,3	28	—

A holdankénti átlagtermés — 5 év együttes adatai alapján — 9,1 mázsa volt, ez közel azonos értéket mutat Torontál megye 1840-es években elért átlagtermésével (10,5 mázsa). A dohánytermesztés jövedelmezőségét bizonyítja egyfelől az árak fokozatos emelkedése, másfelől az a körülmény, hogy a termelési költségek mérsékelten növekedtek. A tiszta jövedelem mértékére következtethetünk az 1840-es évek adataiból, ekkor Torontál megyében 1 hold termelési költségét 92 Ft-ra tették, a tiszta bevételt pedig — 10,5 mázsás átlagterméssel és 16 Ft-os árral számolva — 75 váltó Ft-ra.⁴³ A dohánytermesztésből származó hasznot azonban meg kellett osztani a bérlőkkel, akik a kertészek szorgalmát sújtó dézsma révén jelentős jövedelemhez jutottak. 1801—1806 között Ószentiván bérlője, Biringer Mátyás csupán a dézsmadohányból 5792 Ft 48 kr bevételt számolhatott el. A kereskedők pedig a termést lekötő előlegkölcsönnel csökkentették a kertészek tiszta jövedelmét.

⁴⁰ Uo. 115. doboz: 3489/1811.: a szőlő helyett ültetett dohány után 8 máz a dézsmával számoltak. A szőlőföldeket Szegeden is dohánytermesztésre kezdték fordítani. 1792-ben a „Ballagító melletti szőlősgazdák” ekként panaszkodtak: „néhány apróbb gazdák szőlő tőkéiket kivagdalván, a földjeiket dohánytermesztésre fordították, és minden esztendőben... bellyebb a szőlők közé terjednek.” (CsmL: Szeged, tan. jkv. 1530/1792.)

⁴¹ Uo. Torontalska Zupanija. Rolna: 8. Tabella... ex Tabacca (1787).; Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793.; A szőregi uradalom iratai. sz. n./1837.: Ószveírása Szőreg Helységében találtatott Dohány Köteleknek.; Uo. sz. n./1838.

⁴² Uo. 3100/1806.

⁴³ GYIMESI: i. m. 163.

2. Állattenyésztés

Az úrbéres községekben a rét és a legelő együttesen a művelési ágak között 30%-os részesedést mutatott. A rendelkezésre álló rét és legelő nem bizonyult elegendőnek, ezért valamennyi község — úrbéres és dohánykertész egyaránt — arra kényszerült, hogy überlandiális területeket vegyen bérbe az uradalomtól. 1782-ben Szőreg 300, Újszentiván 210, Gyála pedig 700 Ft-ot fizetett az Überlandért. Hamarosan kérték az „árenda” mérséklését, mivel az árvíz miatt „sem széna kaszálással, sem marhalegelítéssel hasznát nem vehetik”.⁴⁴ Az újszentivániak kérelmükben rávilágítanak a bérelt Überland hasznosításának egyéb módjaira is: „reménlettük, hogy az nádlásnak valamely hasznát fogjuk venni, de ez is az árvíz által megrontatott.”

A térvári kertészek 1782-ben 420, a rábéjak 380 Ft-ot fizettek az Überlandért. Az utóbbiak 1795-ben azt sérelmezték a szegedi tanácshoz írott levelükben, hogy „az árendánk minden esztendőben nagyobbodik”. Ennek okát a magánbérelő „telhetlenségében” látták. A térváriak ugyancsak megemlítették, hogy amíg a város közvetlen kezelésben tartotta az uradalmat, addig 400 Ft bérleti összeget fizettek évenként, amióta Blahó Pál lett az árendátoruk (1791-től), a bérösszeget felemelte 550 Ft-ra, 1795-től pedig 1000 Ft-ot kért tőlük.⁴⁵

A korszak végéig a bérelt überlandiális legelő az állattenyésztés nélkülözhetetlen színtere maradt. A magánbérlők kihasználták a jobbágyságok, kertészek kényszerű helyzetét, gyakran változtattak a bérleti feltételeken. Alkalmanként az úrbéres és überlandiális legelők tartósan víz alá kerültek, ilyenkor — miként 1792-ben, 1816-ban és 1830-ban — Szeged mentette meg alattvalói állatait az elpusztulástól, pásztorbér fejében engedélyezte a legeltetést a szegedi pusztán.⁴⁶

Az állattenyésztés méreteire következtethetünk az alábbi adatokból: 1808-ban Szőregen és Gyálán 60—60, Újszentivánon 30 bárány esett a bérlőknek dézsmába, ugyanekkor Szőregen és Gyálán egyaránt 2000 db-os „marhaállomány”-nyal számoltak.⁴⁷ 1809-ben 12 gyálai bérelte ki 10 000 Ft-ért azt az „überland földet, azaz marhajárás pusztát”, amely a Tisza partján terült el, Szentpéterrel és Röszkével szemben. Korábban az egész falu bérelte, a többség azonban elállt a bérléstől, mert nem rendelkezett „göbolyös” marhával, csak „vonyós”-sal (igással), az pedig a nyomáson is elfért. Az említett 12 jobbágymarhahizlálással és kereskedéssel foglalkozott: „ők szokás szerint az ejectatio után meddő s göbölös marhákat tartanak vásártul fogva vásárig, ezekre soha sem contribuálnak (adóznak, *R.I.*) a falu kasszájába.”⁴⁸

Az 1828-as országos összeírás lehetővé teszi az állattulajdonosok arányának meghatározását. Az úrbéres községekben az összeírtak 80%-a, a kertész községekben — Ószentiván kivételével, ahol 78%-os arányt állapíthattunk meg — 87—89%-uk tartott állatot. Differenciáltabb képet kapunk, ha az állatfajták szerint végezzük el a csoportosítást:

⁴⁴ CsmL: Szeged, számozott iratok. 1. doboz: 324/1782., 4. doboz: 721/1783., 7. doboz: 842/1784., 9. doboz: 519/1785.

⁴⁵ Uo. 56. doboz: 1101/1795.

⁴⁶ Uo. 56. doboz: 1079/1795.; Szeged, tan. jkv. 496/1792., 988/1830., 1622/1830., 1655/1830., 1754/1830., 2291/1830.

⁴⁷ Uo. Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793., 115. doboz: 3489/1811.

⁴⁸ Uo. 105. doboz: 397/1809.

	Összeírtak száma	igásökörtulajdonos	Ebből			sertéstulajdonos
			lótulajdonos	sz. marhatulajdonos	juhtulajdonos	
Szőreg	370	53	236	216	102	90
Gyála	300	82	208	153	153	118
Újszentiván	107	9	56	73	33	23
Összesen	777	144	500	442	288	231
Rábé	39	12	28	29	3	9
Térvár	24	5	20	15	1	6
Ószentiván	60	1	45	18	—	16
Összesen	123	18	93	62	4	31

A táblázatból kitűnik, hogy uradalmi szinten legelterjedtebb a lótarás volt, az úrbéres községekben a lótulajdonosok aránya megközelítette a 65%-ot, míg a kertészeknél az összeírtak 75%-a rendelkezett lóval. Második helyre került a szarvasmarha tenyésztése, a tulajdonosok aránya valamivel meghaladta az 50%-ot. Az úrbéreseknél harmadik helyen a juh-, a kertészeknél a sertésenyésztés állt. (Az állatállomány számát és megoszlását háztartásonként a mellékletben közölt táblázat tartalmazza.)

A szántóművelési viszonyokra következtethetünk az igásokkal való ellátottság alapján. Gyálán a vetésterülettel rendelkezők közül minden 2., Szőregen minden 3. háztartásban találunk igásökört. Újszentivánon — ahol az 1 háztartásra jutó átlag a legkisebb volt — csak minden 7. szántótulajdonos rendelkezett ökörkkel. Ugyanakkor az említett községekben jelentős volt azoknak a száma, akik földnélküliként igásökört és kocsislovakat tartottak. Ezekről joggal feltételezhetjük — jöllehet csak Szőreg esetében tesz erről említést az összeírás —, hogy „segítségükkel” keresték kenyerüket.⁴⁹

Elterjedt a méhészet is, az 1780. évi urbárium a méhtizeddel mint állandó bevétellel számolt. 1791-ben az uradalom területén 90 db méhkaptár után váltották meg a tizedet — kaptáronként 4 krajcárjával — a tulajdonosok.⁵⁰

3. Szőlőtermesztés

Valamennyi úrbéres községben 1781 előtt meghonosodott a szőlőtermesztés. A szőlőhegyek szorgalmi földön keletkeztek. Együttesen 1782-ben a művelési ágak között 3,5%-ot jelentettek (280,3 kh). Az úrbéri rendelet szellemében a szőlőhegygel (promontorium) rendelkező községek fél évig — Szt. Mihálytól Szt. György napig — élhettek a kocsmáltatás jogával, miközben a földesúri italmérés sem szünetelt. 1781-től minden községben szerepel a kocsmák bérlője — többnyire egy-egy szegedi civis —, aki meghatározott árenda ellenében szerzett jogot a földesúri italmérés gyakorlására. A rövid lejáratú (1—3 éves) szerződések is közrejátszottak abban, hogy a bérösszeg állandóan emelkedett.⁵¹

⁴⁹ OL: Filmtár B 188.: „nonnulli ex colonis naves sale onexatas erga mercedem jugalibus promovere soleant” (Szőreg).

⁵⁰ Uo. U. et C. fasc. 223. no. 20.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793.

⁵¹ Uo. Torontalska Županija. Rolna: 1. Tabella Conscriptionis Arendatorum (1782)., Rolna: 6. Tabella Arendatorum... Regalium Beneficiorum pro Anno 1787 peracta: Szőregen ekkor a szegedi polgár, Csavargó Péter 400 Ft-ot, Gyálán Róth József — „szegedi civis és szőregi lakos” — 249 Ft-ot, az újszegedi italmérésért Aradi János ugyancsak szegedi civis 90 Ft-ot fizetett. Az italmérés jövedelmezőségét bizonyítja, hogy valamennyi községben épített a város kocsmát, emellett a Tatarinabara nevű csárda tartozékaként 285,5 hold földet „szabadított ki” a víz járása alól (Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.). 1791-ben az újszegedi „korcsmaház”at 1829 Ft 5 kr-ra, a szőregi kocsmát 2204 Ft 39 kr-ra, a gyálait 536 Ft 18 kr-ra, a rábéit 60 Ft-ra becsülték (Uo. 120/1791.).

A szőlőtermesztés nagyságrendjére utalnak a szórványosan fennmaradt dézsmaszámadások. 1784-ben 244, 1791-ben 168, 1808-ban 395 akó (1 akó vagy urna = 54,3 liter) dézsmabort szedtek be a 3 úrbéres községben. A szőlőbirtokosok száma 1786-ban Szőregen 114, Gyálán 94 volt. Az előbbieket együttesen 1845, az utóbbiak 1223 akó bort takarítottak be. A szőlőterület nagysága tulajdonosonként néhány négyszögöltől 1—2 holdig terjedt. A legnagyobb birtokosok Szőregen találhatók, ahol Papp Dániel 190, Róth József 130, Arszó Miletin 70 urna után fizette a dézsmát, amit akónként 1 Ft-jával pénzen megválthatott. Az első két birtokos szegedi cívisként az uradalom kocsmáinak bérlői között szerepelt ezekben az években, valószínűnek tarthatjuk, hogy vásárlással jutottak szőlőbirtokhoz. A helybeli jobbágyok között is találunk 30—40—60 akós terméssel rendelkezőket, Szőregen Szávó Beleszlia, Dani István, Gyálán Sztanko Czevity, Nikola Markov, Vásza Baity tartoztak e kategóriába.⁵²

A szőlőterület uradalmi szinten változatlan maradt 1828-ig, községenként azonban eltérések figyelhetők meg: Szőregen valamelyest csökkent 1782-höz viszonyítva (3,2 kh), Gyálán és Újszentivánon pedig nőtt (3,1 kh illetve 0,3 kh):

	Szőlőbirtokosok száma	Kapások száma	Szőlőterület kh-ban	1 birtokosra jut kapás	1 birtokosra jut kh
Szőreg	140	931	116,4	6,65	0,83
Gyála	132	854	106,7	6,47	0,80
Újszentiván	48	459,2	57,4	9,56	1,19
Összesen	320	2244,2	280,5	7,01	0,87

A szőregi csökkenés magyarázatául az 1828-as összeírás megjegyzései szolgálnak, egyfelől itt volt a kapásonkénti (1 kapás = 200 négyszögöl) terméshozam a legkisebb, a tized levonása után mindössze 0,68 akó, másfelől a szőlő munkaigényessége — négy-szeri kapálás, egyszeri metszés és kötözés — miatt a ráfordítások is magasak voltak. Gyála és Újszentiván esetében viszont a kapásonkénti terméshozam elérte az 1,12 akót, ami ellensúlyozta a kiadásokat.

A szőlőbirtokosokra jutó átlagos terület Újszentivánon meghaladta az 1 kataszteri holdat, míg a másik két községben közel azonos értéket mutatott (0,8 kh). A szőlőbirtokosok között Gyálán és Szőregen az 1 holdnál kisebb területtel rendelkezők voltak többségben, Újszentivánon viszont az annál nagyobbval rendelkezők:

	Szőlőbirtokosok száma	Megoszlásuk birtokkategóriánként											
		—600 □-ig		600—1200 □-ig		1200—1600 □-ig		1—2 kh-ig		2—3 kh-ig		3 kh felett	
		sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%
Szőreg	140	41	29,3	51	36,4	23	16,4	16	11,4	5	3,6	4	2,9
Gyála	132	23	17,4	55	41,7	23	17,4	26	19,7	4	3,0	1	0,8
Újszentiván	48	4	8,3	7	14,6	9	18,4	24	50,0	4	8,3	—	—
Összesen	320	68	21,3	113	35,3	55	17,2	66	20,6	13	4,1	5	1,5

A szőlőbirtokosok többsége saját fogyasztásra termesztett szőlőt, csupán töredéke, köztük néhány bérlő, kapcsolódott be az áruforgalomba. A magánbérlők részint a dézsmabort, részint saját termésüket mérték ki az uradalom községeiben.

⁵² Uo. Szeged, számozott iratok. 7. doboz: 827/1784., 15. doboz: 2361/1786., 45. doboz: 581/1793., 115. doboz: 3489/1811.

Az uradalom népességének túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt meg, csupán elenyésző hányada foglalkozott iparral. Egyedül Újszeged lakosairól említi meg az 1828-as összeírás, hogy nagy részük iparral és napszámmal keresi kenyerét.⁵³ Ennek ellenére a kézművesek száma és aránya az uradalom egészét tekintve mindvégig alacsony maradt: 1782-ben a 499 családfő 3%-a (15 fő), 1828-ban az összeírtak (1039 fő) 2,9%-a (31 fő) tartozott az iparosok közé.⁵⁴

1782-ben csupán az úrbéres községekben élt iparos, Szőregen 8, Gyálán 5, Újszentivánon pedig 2 fő. Ezek többsége a molnár mesterséget űzhette, erre következtethetünk a szárazmalmok számából: Szőregen 3, Gyálán 5, Újszentivánon 1 malom működött. Az úrbéres községek iparosainak száma nem emelkedett 1828-ig, községenkénti megoszlásuk is változatlan maradt. Gyarapodott viszont Újszeged kézműveseinek száma: 1806-ban 5, 1828-ban már 14 fő tartozott közéjük. A számszerű növekedés egyben új iparágak meghonosodását is jelentette: 1828-ban 4 kalapost, 2 asztalost valamint 1—1 puskaművest, szabót, szövőt, mészáros, szitást, kerékgyártót, kötélverőt, kovácsot írtak össze. Valamennyien egész évben dolgoztak és mesterességükből éltek meg. Újszeged 10 iparágával szemben Újszentivánon, Rábén és Ószentivánon 1 (molnár), Gyálán és Szőregen pedig 3 (molnár, kovács, kerékgyártó) mesterséget űztek.⁵⁵ A molnárok (11 fő) háznelküli zsellérként a malomtulajdonosokhoz szegődtek, erre utal a „*conventionatus molitor*” kifejezés. A kovácsok és kerékgyártók a házas zsellérek közé tartoztak, 4-en mezőgazdasági ingatlannal (szőlő) is rendelkeztek. A kézművesek többsége egyedül dolgozott, mindössze 3-an foglalkoztattak segédet. Céhszerveződésről 1831-ig még Újszeged esetében sem beszélhetünk, valószínű azonban, hogy a mesterek — a szőregi kerékgyártókhoz hasonlóan — szegedi céhekhez kapcsolódtak.⁵⁶

A szerény kézművesiparhoz háziipar is társult: a szövésen kívül igen elterjedt a pálinkafőzés. 1808-ban 52 kazán után fizették a taksát a földesúrnak.⁵⁷ Az uradalom lakossága alapvető szükségleteit a közeli Szegeden szerezte be, 1796-tól pedig egyre inkább az újszegedi piacon. Szeged ugyanis, amikor 5000 Ft ellenében mezővárosi rangra emeltette, megszerezte „mind a piaci, mind pedig a vásári privilégiumot is”.⁵⁸ A szárazföldi úton is elérhető Újszeged gyors gyarapodásnak indult. Ezt bizonyítja, hogy az uradalom újszegedi jövedelme az 1780. évi 32 Ft 31 kr-ról 1806-ig — többek között a letelepedő iparosok, többnyire zsidó kereskedők adója, a piaci és vásári bevételek, továbbá az ital- és húsmérés révén — 2356 Ft-ra emelkedett.⁵⁹

⁵³ OL: Filmtár B 188.: „*incolae consistunt ex Inquilinis, qui majori parte opificium exercent, alii vero mercenarias operas...*”

⁵⁴ Az 1782-es adatokat ld. CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 9. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis (1782).

⁵⁵ Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.; 1828-ban Szőregen 4 molnár, 2 kovács és 2 kerékgyártó, Gyálán 3 molnár, 1—1 kovács ill. kerékgyártó, Újszentivánon 2, Rábén és Térváron 1—1 molnár élt.

⁵⁶ RÁKOS: i. m. 99.; EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848). Bp. 1967.

⁵⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 115. doboz: 3489/1811.: Szőregen 14, Gyálán 34, Újszentivánon 4 kazánt írtak össze 1808-ban. A szárazmalmok száma ugyanakkor Szőregen 4, Gyálán 9, Újszentivánon 2 volt.

⁵⁸ Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.

⁵⁹ Uo. 1792-ig készült el Szőreg és a Tisza között a temesvári országút részeként a híres szőregi töltés, melynek hossza 2450 öl volt, ebből 1750 öl fűzfákkal szegélyezett földútnak, 700 öl pedig fából ácsolt — 3 db-ból álló — hidnak számított. A „százlábú híd”-nak is nevezett töltés tervrajzát ld. az uradalmi iratok között 2083/1811-es sz. alatt.

III. Társadalmi viszonyok

1. Úrbéres jobbágyságok

Az úrbéres községekben a rétegződés alapja a földbirtoklás volt, már az úrbérrendezés előtti időszakban jobbágnak az számított, aki földművelést folytatott. A földbirtoklás tehát egy-egy család vagyoni helyzetétől függött, az igásokkal nem rendelkezők, mivel földet nem művelhettek, a zsellérek csoportjába tartoztak. Természetesen telkesek is válhattak zselléreké, különösen egy-egy természeti csapást követően (ál-lataik elhullottak stb.).

A szőregi uradalom jobbágyságának jogi értelemben vett rétegződése az úrbérrendezés évében a következőképpen alakult:

	Úrbé- res né- pesség öss- zesen	telkesek		Ebből					
		sz.	%	házas zsellé- rek		háznélküli zsellérek		zsellérek együtt	
		sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%
Szőreg	269	181	67,3	35	13,0	53	19,7	88	32,7
Gyála	193	142	73,5	21	10,9	30	15,6	51	26,5
Újszentiván	71	55	77,5	4	5,6	12	16,9	16	22,5
Összesen	533	378	70,9	60	11,3	95	17,8	155	29,1

Ha a fenti számokat szembesítjük az 1786. évi országos és Torontál megyei adatokkal, akkor az országosnál kedvezőbb helyzet mutatható ki a telkes—zsellér arányt illetően (66,6—33,4%), Torontál megyét tekintve viszont rosszabb (86,4—13,6%).⁶⁰ A következő évtizedekben a zselléresedés üteme felgyorsult: 1806-ig a házas zsellérek létszáma Szőregen 35-ről 94-re, Gyálán 21-ről 45-re, Újszentivánon pedig 4-ről 15-re emelkedett. Ebben alapvetően közrejátszott az a körülmény, hogy — miként országosan — a népesség növekedésének természetes folyamata nem párosult az úrbéres föld gyarapodásával.⁶¹ Az úrbérrendezéskor ugyanis az uradalom területén véglegesen elkülönítették egymástól az úrbéres és allodiális földet; a zsellérek és letelepedők 1780-tól úrbéres telekhez csak akkor juthattak, ha vállalni tudták az elhagyott sessiók megművelését és a földesúri szolgáltatások teljesítését. Eleinte adódott is számukra lehetőség, de kevésbé tudtak élni vele. 1791 után az uradalom bérliői az üres telkeket vagy megtartották maguknak, s ott robottal gabonát termesztettek, vagy kiosztották a jobbágyság között, de olyan magasra szabták egy-egy telek árendáját, hogy azt csak a módosabbak fizethették meg.⁶²

⁶⁰ OL: U. et C. fasc. 223. no. 20.; BENDA GYULA: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. Számok és történelem I. Bp. 1973. 145.

⁶¹ CsmL: A szőregi uradalom iratai. 2747/1806.; Közli: OLTVAI FERENC: Szeged múltja írott emlékekben 1222—1945. Szeged 1968. 98—99.; A jobbágyszabadításig mindhárom községben változatlan maradt az 1780-ban megállapított úrbéres állomány (FÉNYES: Magyarország geographiai szótára. II. 62., IV. 101., 158.).

⁶² Erről a gyálaiak 1794-ben a következőt írták: „minden sessio Földtül... 50fkat — Bor és Bárány Dézsmán kívül — Árendás Urunk kér” (CsmL: Szeged, számozott iratok. 48. doboz: 23 06/1 794.); 115. doboz: 3489/1811.: „vannak Helyegekben, úgy mint Gyállán 7 vacans (elhagyott, R.I.) sessio Földjeink, melyeket az Árendátor maga hasznára általunk szántattya, veteti, és ezekből maga Csúriben önti bé a Hasznót, úgy Szőregen vannak Überlandialis Földek, szántás alá valók, de hasonló képpen mind Gyállán 40 Házak, mind Szőregen 70-ig valók tanálatnak, kiknek semmi Földjük —

A zsellérek földszerzésének szinte egyetlen járható útja az überlandiális földek bérlete volt. Ezekhez az úrbérestől eltérő feltételekkel juthattak, holdanként — a föld minőségétől függően — 15—20—30 krajcár bért fizettek.⁶³ Így jöhettek létre a jobbágyi szorgalomról elnevezett ipusztériális telkek, nagyságuk azonban nem vetekedhetett az úrbéres telkekével. Többnyire 1—2 holdas parcellákról lehetett szó, kivételnek számítottak az ennél nagyobb telkek. 1780-ban Szőregen az egész „ipusztériális” 34 holdnak (1 egész úrbéres telkeknek) felelt meg, hasonló nagyságrendet képviselt Gyálán és Újszentivánon is.⁶⁴ A következő évtizedekben a szorgalmi telkek birtokosaiból külön jobbágyréteg alakult ki, az ún. árendás zsellérek rétege.

A XVIII. század végén fellépő konjunktúra arra ösztönözte a magánbérelőket, hogy az Überland hatásabb térségeit maguknak lefoglalják, s ott gabonát termesszenek. Földfoglalásuk elsősorban a zselléreket sújtotta, ezért a földnélküliség mindhárom községben a társadalmi ellentmondások kiéleződéséhez vezetett. Ez egyfelől a zsellérek arányának kedvezőtlen alakulásában jutott kifejezésre, másfelől pedig az áruterelésben érdekelt jobbágyok és a „telhetetlen bérlők” közötti összeütközésekben. E harc mozzanatairól a Szegedhez írott jobbágylevelek számolnak be:⁶⁵ dézsmáláskor a „javát” vették ki; aratáskor nem engedélyezték a dézsmálás előtti nyomtatást, a jobbágyokra rákényszerítették saját gabonájukat, „rosta ajját és poros, szemetes búzát” adtak kölcsön, de helyette tiszta búzát követeltek; pontatlanul vezették a robotnapok nyilvántartását, emiatt — különösen aratáskor és szénakaszáláskor — „túlrobotoltatták” őket; mértéktelenül megemelték az überlandiális legelők árendáját; megkisebbitették azokat; a tartozások behajtására megtiltották dohánytermésük közvetlen értékesítését vagy lefoglalták a kereskedőktől az érte járó pénzt.

A jobbágytársadalom struktúrájában bekövetkezett változásokról tájékoztat bennünket az 1828-as összeírás:

	Úrbéres népesség összesen	telkes jobbágy		házas zsellér		háznélküli zsellér		zsellérek együtt	
		sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%
Szőreg	360	147	40,8	184	51,1	29	8,1	213	59,2
Gyála	281	132	47,0	129	45,9	20	7,1	149	53,0
Újszentiván	98	49	50,0	44	44,9	5	5,1	49	50,0
Összesen	739	328	44,4	357	48,3	54	7,3	411	55,6
Magyarország	1 020 631	502 644	49,2	389 379	38,2	128 608	12,6	517 987	50,8
Torontál vm.	45 237	18 313	40,5	18 746	41,4	8 178	18,1	26 924	59,5

A zsellérek száma meghaladta a telkes jobbágyokét, arányuk az országonál is kedvezőtlenebbül alakult. Míg országosan — a töredéktelkek gyarapodásával — nőtt a telkesek száma,⁶⁶ addig az uradalomban ellentétes folyamat zajlott le: számuk 1780-

ámbár sok cselédjei vannak — nintsen; de hogy amott maga az Árendátor veszi hasznát, itt pedig drága pénzen lánczát (holdját, *R. I.*) ki osztogattya, Dézsmát is kérvén tőle, magokra nem válthaty-tyák, azért is Koldusokhoz hasonló.” A fenti okok miatt sokan elhagyták az uradalmat: „Róth József Árendájának első esztendeiben már 10 házak Gyála Helységből máshova költöztek, ... Törvénytelenégeit az Árendátornak nem tűrhétvén fél falu is máshova készül lakni menni” (58. doboz: 2065/1795.).

⁶³ VARGA: i. m. 57.; PAULY: i. m. 246.

⁶⁴ OL: U. et C. fasc. 223. no. 20.

⁶⁵ CsmL: Szeged, számozott iratok. 48. doboz: 230/1794., 56. doboz: 1007/1795., 58. doboz: 2065/1795.; 64. doboz: 1088/1797., 63. doboz: 614/1797., 115. doboz: 3489/1811.

⁶⁶ BENDA: i. m. 146.

hoz viszonyítva 378-ról 328-ra csökkent. Az összeírás fogyatékoságaitól eltekintve ebben közrejátszott az is, hogy a gazdátlanra vált telkeket — Gyálán 7, Újszentivánon 6 ilyen telek volt 1828-ban — a magánbérlok a kontraktusok előírásai ellenére nem népesítették be: vagy kisajátították, vagy pedig az arra jelentkező telkesek között osztották ki. Az előbbire bizonyosság a Róth család 1810-es vagyonleltára, amely többek között említést tesz 1 gyálai házról „intravillánnummal és egy sessióval”. A jobbágyok „telekhalmazására” utalnak Szőreg 1828-as adatai: 12 jobbágy ekkor az 1780-ban megállapított teleknél nagyobb földet birtokolt.⁶⁷ Végül megemlíthetjük, hogy a magánbérlok megakadályozták a jobbágytelkek felaprózódását; a robotra alapozott gazdálkodás ugyanis teherviselésre képes jobbágyokat igényelt, nem pedig igaróval sem rendelkező töredéktelkeseket.

A jobbágyok jogi rétegződése természetesen nem tükrözi a tényleges gazdasági-társadalmi helyzetet, hiszen a földbirtoklásán kívül számos tényező befolyásolhatta azt. A zsellérek közül néhányan a bérelt közlegelőre alapozott állattenyésztéssel elérhették a telkesek életszínvonalát. Többek között a gyálai Steva Plavtsin házas zsellérként 5 igásökörrrel, 2 kocsislóval, 1 tehénnel, 10 birkával és két sertéssel rendelkezett 1828-ban, Arzen Kuzmanov pedig az 5 igásökrön, 2 kocsislóval kívül 1300 négyszögöl szőlőt is birtokolt. Ugyanakkor a féltelkes Avram Sztojkin háztartásából hiányoztak az igások, csupán 5 db juh és 1 sertés képezte tulajdonát, szőlőbirtoka sem haladta meg a 200 négyszögöl. A zsellérek vagyoni helyzetéről egyrészt az ingatlan-birtoklás, másrészt az állatállomány alapján győződhetünk meg. A három községben összeírt 411 zsellérből 57-nek (13,8%) volt szőleje, köztük 6 háznélküli zsellért is találunk, 34-en (8,2%) igásökor-tulajdonosnak, 213-an (51,8%) kocsisló-tulajdonosnak számítottak. A zsellércsaládok kétharmada tartott 1—2 tehenet, sertést, s valamivel több (5—10) juhot. Egyharmaduk „tökéletes vagyontalanságban élt”,⁶⁸ még ingó vagyonnal sem rendelkezett; közülük kerültek ki a napszámosok, cselédek, béresek, akik a módosabb jobbágyoknál bér munkásként kapcsolódtak be a munkamegosztás adott rendszerébe. Az igásokkal rendelkező zsellérek — köztük 20 háznélküli — magas számból joggal következtethetünk arra, hogy ezek fuvarozással, nyomtatással, esetleg hajóvontatással biztosították megélhetésüket.⁶⁹

A gazdagparaszi réteg, amely az árutermelésnek köszönhette megerősödését, mindhárom községben kimutatható. Vagyoni helyzetéről az 1828-as összeíráson kívül bérleti szerződések feltételei is tájékoztatnak: Szeged a községi bérlet előfeltételének tekintette a vagyonos gazdák „Obligatio”-ját, tehát olyan „kötelező levelét”, amelyben „önnön vagyonuknak ajánlása mellett” biztosították a várost a kontraktusban vállalt árenda pontos — negyedévi részletekben történő — megfizetéséről.⁷⁰ 1808-ban a szegedi tanács Dugonics Ádám, Dosity György szenátorokat és Rósa György szószólót (tribunus plebis) bízta meg, hogy a helyszínen győződjenek meg a községek anyagi erejéről. Dugonics Ádám jelentésében leírja, hogy az árenda fejében ajánlott 36000 Ft felét a községek előljárói és jelenlevő gazdái megmutatták s „azonnal le akarták tenni”.⁷¹ Szőregen 7 fő 23 500 Ft-ig, Gyálán 11 fő 21 600, Újszent-

⁶⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 116. doboz: 949/1810.: Róth József egyetlen leánya, Róth Éva örökségéhez tartozott a szőregi uradalomban: 1 szőregi szárazmalom (1000 Ft), 1 szőregi ház (1600 Ft), 3 db szőlő Szőregen (3000 Ft), 1 újszegedi „majorház” (1211 Ft), több szőregi épület, ezek értékét a Kamara 59 222 Ft-ra tette, amikor az első zálogidő lejártakor Szegedet kötelezte megvásárlásukra, azaz a tulajdonos „kárpótlására”.

⁶⁸ Uo. A szőregi uradalom iratai. sz. n./1838.

⁶⁹ A háznélküli zsellérek között feltüntetett Steva Illin tulajdonához tartozott Gyálán 6 igásökor, 2 kocsisló.

⁷⁰ CsmL: A szőregi uradalom iratai. Kontraktusok.

⁷¹ Uo. Szeged, számozott iratok. 115. doboz: 3489/1811.

ivánon 7 fő 7500 Ft-ig vállalt kötelezettséget, köztük a szőregi Andria Petrov 10 000 Ft-ot, Dimitar Nedelko és Nikola Miletin 5000—5000 Ft-ot „jegyzett”. A többiek — a gyálai Ilia Baity kivételével, aki 5000 Ft összegben vállalt jótállást — 1000—2000 Ft-os kötelezvényt írtak alá.

Az 1828-as összeírás tükrözi a vagyonosodás mértékét. A tehetősebbek — egész vagy annál nagyobb telkek birtokosai, nagyszámú állatállomány tulajdonosai stb. — a közlegelők egyenlőtlen használata, illetve a legelőbérletek révén jelentős bevételhez jutottak az állattartásból és -kereskedésből, a puszta telkek bérletével pedig a gabona- és dohánytermesztésből. Vagyonosodásukat elősegítette a szőlőtermesztés is; az 1828-as összeírás a 320 szőlőbirtokos között 84-nél regisztrált 1 holdnál nagyobb területet, közülük 18-an több holddal rendelkeztek. A szőlőtermesztésre ösztönzően hatott a helyi kereslet mellett a szabad birtoklási jog: jóllehet a földesúr tulajdonát képező földön ültették szőlőiket, mégis úgy rendelkezhetek velük, mint a sajátjukkal, adhatták, vehették, végrendelkezhetek róluk. A jövedelemszerzés és -gyarapítás egyéb forrásai közül említést érdemel a malomtartás, a pálinkafőzés, továbbá a bér munkásokkal — saját igaerő felhasználásával — folytatott fuvarozás stb. Ugyancsak elősegítette néhány család anyagi megerősödését a községi tisztségek betöltése: egyrészt fizetést kaptak, másrészt mentesültek bizonyos földesúri és állami szolgáltatások alól.⁷²

A telkes jobbágyság közötti rétegződés arányai 1828-ig alig változtak: uradalmi szinten az egész- és féltelkesek aránya meghaladta a 75 %-ot, községenként azonban eltérések mutatkoztak már az úrbérendezés évében. Így Szőregen, jóllehet 1828-ig nőtt az egész- vagy annál nagyobb telken gazdálkodók száma, arányuk mindössze 13,6 %-ot ért el, Gyálán viszont meghaladta az 50 %-ot:

	egésztelkes		féltelkes		negyedtelkes		nyolcadtelkes	
	1780	1828	1780	1828	1780	1828	1780	1828
Szőreg	14	20	90	80	58	39	19	8
Gyála	79	73	55	52	3	3	5	4
Újszentiván	9	6	30	26	15	16	1	1
Összesen	102	99	175	158	76	58	25	13

Egy-egy paraszti gazdaság anyagi erejét tükrözik az alábbi adatok: 1828-ban a szőregi Szava Adrin 27 hold vetéssel, 10 hold réttel, 6 hold szőlővel, 12 igásökrrel és 7 kocsislóval rendelkezett, az ugyancsak szőregi Pava Beleszlia, Lakatos Mihály, Szeles Pál, Mojszilo Pakaski, Gyuka Sztojkov, a gyálai Necza Czveity, Alexa Popov, Jevrem Lakits, Pera Jakovlyev stb. egész telkesként 1—2 hold szőlőt birtokolt, emellett 6—8 igásökröt, 3—5 kocsislovat, ugyanannyi szarvasmarhát, 40—80 juhot s 2—4 sertést mondhatott magáénak. A „résztelkesek” közül sokan nem tartottak igásökröket, de szinte valamennyi háztartásban találunk 2—4 kocsislovat, 2—3 haszonállatot. Szőlőbirtokuk néhány „kapát” ért el, csak elvértve haladta meg az 1 holdat.

2. Örökös és bérlő kertészek

A kincstár által telepített rábéli és térvári kertészek örökös használatra kapták földjüket. Szolgáltatásaikat „örökszerződés” írta elő: a házhelyért 40 kr-t, a szántó holdjáért ugyanannyit, a rétért 20, a legelőért 6 kr-t fizettek holdanként. Szántóföldi

⁷² Uo. Torontalska Županija. Rolna: 7. „Gyálai apró kölcsig 1783-dik Esztendőben” (5 oldalas, részletes kimutatást tartalmaz a község számadásáról, kiadásairól stb.); Uo. A szőregi uradalom iratai. sz. n./1838.: részletes kimutatás Szőreg községi apparátusáról és a fizetésekről.

terményeiből tized járt a földesúrnak. Mint „örökös kertészek” szerepelnek a Torontál megyei adókövetésekben: házuk és személyük után ugyanis állami adót fizettek, házuktól 10—10 kr-t, fejénként pedig 1—1 Ft-ot.⁷³ Használták jelölésükre a „kontraktualista”, továbbá a „gewörális” — másként biztosítványi község — elnevezést, a kertészeknek adott biztosítványi okmány (Gewährschein) alapján.⁷⁴

Az Ószentivánra telepített kertészek helyzete lényegesen eltért „örökös” társai kétől: rövid lejáratú szerződések szabályozták mindenkor kötelezettségeiket. Az 1792-es kontraktust mint „árendásokkal” kötötte az uradalom bérlője; a „szigetben” átengedett 63 hold Überland után 10 Ft-ot kért holdanként. A szerződés 5 évre szólt — 1792. november 1-től 1797. október 31-ig tartott —, ez alatt évenként változatlan nagyságú (630 Ft) árendát kellett két részletben fizetniük: az elsőt Szt. András napján, a másodikat karácsonykor.⁷⁵ Mivel allodialis földre települtek, a szerződés lejáratkor változhattak az árenda feltételei. A XIX. század elejétől a pénzbérllet tizedkötelezettséggel társult. 1801 és 1803 között az ószentiváni kertészek 4 Ft-ot fizettek egy-egy — 1200 négyszögöles — hold dohányföldért, 1804 — 1806 között pedig 5 Ft-ot. A gabonatermesztésre átengedett föld holdjáért ugyanakkor előbb 2, utóbb 4 Ft-ot írt elő a szerződés. Dézsmakötelezettség alá esett a dohány- és gabonatermés is, az előbbinél a tényleges tizedet szedte be a bérlő, míg az utóbbinál évenként 16 pozsonyi mérő beszolgáltatását követelte meg. A rövid lejáratú szerződések a kertészek terheinek emelkedéséről tanúskodnak: 1808-ban Biringer Mátyás 8 Ft-ra emelte föl 1 hold dohányföld árendáját, a „búza földtől” pedig 6 Ft-ot kért. A kertészek ennek teljesítését megtagadták és az úriszékhez fordultak, mivel Biringer önkényesen állapította meg a bérlés feltételeit, s „noha számtalan-szor contractus tételre hívták árendás urukat”, mégsem jelent meg közöttük.⁷⁶

A kertészeket is érintette a zselléresedés folyamata: míg a letelepedéskor szinte valamennyien kaptak házhelyet, szántót stb., a későbbiekben megjelentek közöttük a házatlan zsellérek, többnyire olyan családtagok alkották ezt a csoportot, akik felnőttként a szülőkkel egy házban maradtak, de „külön kenyéren éltek”. Az 1830—40-es években közülük többen elköltöztek, hogy az új telepítésű kertészségekben önálló gazdaságot nyissanak.⁷⁷ Az 1828-as összeírás a három községben 114 házas zsellért és kilenc háznélkülit tüntet fel, arányuk ekkor még elenyésző (7,3%).

A kertészek helyzete, különösen az örökös kertészeké, eleinte kedvezőbb volt az úrbéresekenél (lazább személyi függés, nem robotoltak stb.), később — a művelhetővé tehető földek elfogyásával — a megszorodott népesség eltartása mind több akadályba ütközött. Az inséges években eladósodottak újabb és újabb kölcsönök felvételére kényszerültek, s eközben évekre előre „lekötötték” várható dohánytermésüket. A hitelező kereskedők az előlegkölcsönt magas kamattal adták (10—15%), amit többnyire a szerződés megkötésekor előre levontak a kölcsönösszegeből. A rögzített dohányár a hitelezőket juttatta nagyobb haszonhoz, míg a kertészek — különösen, ha egy-egy év rossz termése gazdálkodásuk egyensúlyát felborította — fokozatosan elszegényedtek. Grótz Imre a Tisza—Maros szögben élő kertészekről találóan írta: „Igen feltűnő vidékünkön — a bőség, s termékenység kánaánjában, a földmívelő népnek, különösen a dohánytermesztő községek általános elszegényülése — mi leginkább észrevehető az úgy nevezett örökös kertészségekben. Ezek még II. József alatt szállítottak ide, földjeiket

⁷³ Uo. Torontalska Županija. Rolna: 9. Tabacarii in Praediis et Diverticulis (1782.): 1d. a „habent ab his praestandum ad Cassam Contributionalem” c. rovatot!

⁷⁴ GYIMESI: i. m. 158.; BÁLINT: i. m. 211., 239.; BOROVSKY: Csanád vármegye. II. 502., 595.

⁷⁵ CsmL: Szeged, számozott iratok. 58. doboz: 50/1796.

⁷⁶ Uo. 103. doboz: 1808/1808.; A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.

⁷⁷ TAKÁCS: i. m. 103.; GYIMESI: i. m. 175.

örökösen bírják, holdjától néhány krt fizetnek, s termésük tizedét adják évenként az illető uradalmaknak, nem robotolnak, és mégis az árendás-kertészekhez képest kol-dusok..., a bérlő-kertésznek t. i. ingó javain kívül alig lévén egyebe, hitele nem oly ki-terjedt, következőleg remélhető termékeire a zsidó óvatosabban hitelezget.”⁷⁸ Az örö-kös kertész viszont — mivel fekvő vagyona van — könnyebben kap kölcsönt, amit jó do-hánytermés esetén akar visszafizetni. Ínséges évek után „nem lát más módot szabadu-lásra, mint remélhető termésait jó olcsón több évekre előre lekötelezni”. Ha közben újra „megszorul”, a szerződés ideje meghosszabbodik. Így 1844-ben, amikor a do-hány mázsája 7—10 Ft volt, csak 4—5 Ft-ot kapott érte, mivel „már harmadéve elad-ta”.

István Rákos

DIE ÖKONOMISCHEN UND SOZIALEN VERHÄLTNISSE AUF DEM GUT SZŐREG ZWISCHEN 1781 UND 1831

1781 hatte die Kammer (der Stadt) Szeged das Szőreger Gut als Pfand überlassen. Zu dem Gut gehörten drei urbariale Gemeinden (Szőreg, Gyála und Újszentiván), drei Gemeind^{en}, in denen die Gartenwirtschaft Erwerbsgrundlage war (Rábe, Térvár und Ószentiván) sowie der Marktflecken Új-szeged. Die Pfandfrist lief 1831 ab. Szeged verzichtete auf das Gut und übernahm lediglich Újszeged in Erbesitz.

Der Verfasser vermittelt zuerst einen Überblick über die Verteilung der Bevölkerung nach ihrer Nationalität und Konfession. Seine Untersuchungen ergaben, daß die Mehrzahl der Einwohner von Gyála, Szőreg und Újszentiván serbischer Abstammung waren. Die Bevölkerung von Rábe, Térvár und Ószentiván war rein ungarisch. In Neuszeged hatten sich gleichermaßen Ungarn, Serben und Deutschstämmige niedergelassen. Szőreg hatte eine griechisch-orthodoxe und eine katholische Pfar-rei, Gyála und Újszentiván nur eine griechisch-orthodoxe. Die Katholiken gehörten verwaltungsmä-ßig zur Szőreger öm.-kath. Parochie. Der Rechtsstand der Bevölkerung war nicht einheitlich. In Szőreg, Gyála und Újszentiván lebten urbariale leibeigene Bauern, die Einwohner von Rábe und Térvár galten als „Erbgärtner”. In Ószentiván hatten sich die Pachtgärtner niedergelassen.

Die Studie berichtet ausführlich über das wirtschaftliche Leben in den genannten Orten, dem durch die Urbarialordnung von 1780 der rechtliche Rahmen gegeben war. Sie berichtet weiterhin über die verschiedenen Nutzungsweisen des Überlandes, über die Besonderheiten der Feldbestellung, der Tier-zucht und des Weinbaus auf dem nach der Landvermessung noch freien Gebiet. Die meisten der Gutsbewohner lebten von der Landwirtschaft, nur ein unerheblicher Anteil (2—3 %) arbeitete im Gewerbe.

Im letzten Teil der Studie befaßt sich der Verfasser mit den gesellschaftlichen Verhältnissen der Gutsleute. Er zeigt auf, welche Auswirkungen die Warenproduktion auf die Sozialstruktur — die sich differenzierte — zeitigte. Einerseits hatte die Anzahl der Häusler schnell zugenommen, anderse-its war eine schmale Schicht reicher Bauern entstanden. 1780 hatten die Häusler nur einen Gesam-tanteil von 29,1 % an der urbarialen Bevölkerung, 1828 betrug er schon 55,6 %. Die Situation der Tabakgärtner verschlechterte sich ebenfalls. Dabei dürften neben den Notjahren die Wucherzinsen der Geldverleiher Grund gewesen sein. Die Studie wird durch zahlreiche Tabellen ergänzt.

⁷⁸ Magyar Gazda 1844. IV. évf. 35. sz. 557—558.; MÉREI: Magyarország története 1980. I. 321.

Melléklet

I

A TÖRÖKKANIZSAI JÁRÁS KERTÉSZ KÖZSÉGEINEK BIRTOKÁLLOMÁNYA 1782-BEN

	Telken kívüli ál- lomány összesen (kh)	szántó		Ebből rét és legelő		mocsaras terület	
		kh	%	kh	%	kh	%
Rábé	467,4	69,5	14,8	245,1	52,4	152,8	32,8
Térvár	356,6	70,6	19,8	286,0	80,2	—	—
Újbéba	237,9	26,5	11,2	83,2	34,9	128,2	53,9
Dedényszeg	55,7	12,2	21,9	36,0	64,6	7,5	13,5
Porgány	395,0	69,0	17,5	190,0	48,1	136,0	34,4
Magyarkeresztúr	289,3	129,2	44,6	160,1	55,4	—	—
Ladány	104,0	25,2	24,2	63,0	60,6	15,8	15,2
Újoroslámos	851,7	144,8	17,0	88,9	10,4	618,0	72,6
Klárafalva	634,8	39,6	6,2	149,0	23,5	446,2	70,3
Összesen	3392,4	586,6	17,3	1301,3	38,4	1504,5	44,3

Forrás: *Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci. Fond: Torontalska Županija. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis. Tabacarii in Praediis et Diverticulis (1782). Mikrofilmen: Csongrád megyei Levéltár, Szeged. Rolna: 9.*

II

A TÖRÖKKANIZSAI JÁRÁS ÚRBÉRES KÖZSÉGEINEK BIRTOKÁLLOMÁNYA 1782-BEN

	Úrbéres telki állomány			Telken kívüli állomány		
	szántó	rét	legelő	szőlő	gyümölcsös	szántó
	kataszteri hold			kataszteri hold		
Valkány	3360	1087	521	37,6	—	—
Hegyes	3239	958	452	170,5	—	—
Szóreg	1945	618	308	119,6	—	—
Óoroslámos	2161	612	312	217,7	—	—
Törökkanizsa	2190	697	306	141,6	—	—
Tiszaszentmiklós	3523	930	464	121,2	—	—
Gyála	2589	713	355	103,6	—	—
Béba	1602	498	242	26,4	—	—
Szanád	2736	737	363	109,7	—	—
Csóka	1485	577	209	83,8	68,1	176
Kiszombor	496	525	147	29,4	—	—
Deszk	1185	367	191	50,7	—	—
Pádé	1642	450	225	114,9	—	—
Csernabara	903	292	207	47,3	—	—
Újszentiván	665	367	103	57,1	—	—
Marienfeld	2832	738	359	184,5	—	—
Albrechtsflor	1824	480	230	128,0	—	—
Összesen	34377	10646	4994	1739,6	68,1	176

Forrás: *Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci. Fond: Torontalska Županija. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis (1782). Mikrofilmen: Csongrád megyei Levéltár, Szeged. Rolna: 9.*

III

AZ ÁLLATÁLLOMÁNY MEGOSZLÁSA HÁZTARTÁSONKÉNT A SZŐREGI URADALOMBAN (1828)

	igásökrök			lovak			sz. marhák			juhok			sertések		
	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.
Szőreg	292	5,50	0,79	714	3,03	1,92	430	1,99	1,16	2086	20,4	5,6	178	1,97	0,48
Gyála	415	5,06	1,38	598	2,87	1,99	337	2,20	1,12	1997	13,1	6,7	189	1,60	0,63
Újszentiván	49	5,44	0,46	168	3,00	1,57	189	2,58	1,76	242	7,3	2,3	46	2,00	0,42
Összesen	756	5,25	0,97	1480	2,96	1,90	956	2,16	1,23	4325	15,0	5,6	413	1,78	0,53
Rábé	54	4,50	1,38	88	3,14	2,25	113	3,89	2,89	100	33,3	2,6	30	3,33	0,76
Térvár	28	5,60	1,16	49	2,45	2,04	65	4,33	2,70	60	60,0	2,5	6	1,00	0,25
Öszentiván	2	2,00	0,03	95	2,11	1,58	28	1,55	0,46	—	—	—	26	1,62	0,43
Összesen	84	4,66	0,68	232	2,43	1,88	206	3,32	1,67	160	40,0	1,3	62	2,00	0,50

Rövidítések: sz. = darabszám, 1 t. = 1 tulajdonos háztartásra jut (db), 1 h. = 1 háztartásra jut (db)

Forrás: OL: Filmtár B 182. doboz: Gyála és Térvár, B 186. doboz: Rábé és Öszentiván, P 188. doboz: Szőreg, Újszentiván.

IV

SZEGED BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI A SZŐREGI URADALOMBAN (1781 — 1806)

Év	Bevétel		Kiadás		Egyenleg	
	Ft	kr	Ft	kr	Ft	kr
1781/82	5 552	6	2 434	21 ¹ / ₂	3 117	44 ¹ / ₂
1782/83	10 171	31 ¹ / ₂	9 809	49	361	42 ¹ / ₂
1783/84	7 174	43 ¹ / ₂	4 547	40 ¹ / ₂	2 627	3
1784/85	7 669	9	5 359	52	2 309	17
1785/86	9 871	10	4 469	41	5 401	29
1786/87	9 305	49 ¹ / ₂	4 351	28 ¹ / ₂	4 954	21
1787/88	10 858	19 ¹ / ₂	5 730	39	5 127	40 ¹ / ₂
1788/89	8 260	39	4 340	33	3 920	6
1789/90	4 291	42	365	2	3 926	40
1790/91	13 594	41	855	21	12 729	20
1791/92	12 100	—	3 112	48	8 987	12
1792/93	12 100	—	3 200	6	8 899	54
1793/94	12 100	—	4 074	23 ¹ / ₂	8 025	36 ¹ / ₂
1794/95	12 100	—	3 968	50 ¹ / ₂	8 131	9 ¹ / ₂
1795/96	12 100	—	3 838	11 ¹ / ₂	8 261	48 ¹ / ₂
1796/97	12 100	—	3 885	34 ¹ / ₂	8 214	25 ¹ / ₂
1797/98	15 758	—	3 910	4 ¹ / ₂	11 847	55 ¹ / ₂
1798/99	15 455	30	4 312	48	11 142	42
1799/1800	15 155	—	4 987	45 ⁵ / ₈	10 167	14 ³ / ₈
1800/1801	15 970	—	5 048	24 ⁵ / ₈	10 921	35 ³ / ₈
1801/1802	15 970	—	5 048	¹ / ₈	10 921	59 ⁷ / ₈
1802/1803	15 970	—	5 202	34 ⁵ / ₈	10 767	25 ³ / ₈
1803/1804	27 336	—	5 176	30 ³ / ₈	22 159	29 ³ / ₈
1804/1805	27 336	—	4 963	18 ⁵ / ₈	22 372	41 ³ / ₈
1805/1806	27 336	—	7 091	38 ¹ / ₈	20 244	21 ¹ / ₈
Összesen	335 626	21	110 085	26 ³ / ₈	225 540	54 ³ / ₈

Forrás: Csongrád megyei Levéltár, Szeged Város Tanácsának iratai, Számozott iratok. IV. A. 1003. d. 60. doboz: 1184/1796.

TARTALOM

<i>Szántó Imre: Szeged az 1848—1849-es szabadságharc alkonyán.....</i>	3
<i>Rákos István: Gazdasági és társadalmi viszonyok a szőregi uradalomban Szeged zálogbirtok- lása idején (1781—1831).....</i>	27

Felelős kiadó: DR. SERFŐZŐ LAJOS
82-4918 — Szegedi Nyomda

Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató

A kézirat nyomdába érkezett 1982-ben, megjelent 1984-ban
425 példányban, 4,60 A/5 ív terjedelemben

Készült monószedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601 — 59 és az MSZ 5602 — 55 szabvány szerint